

Michał Michalski

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział Łódzki • Polish Historical Society Lodz Branch

<https://orcid.org/0000-0002-5267-8150>

WYZNANIA RELIGIJNE W POWIECIE WIELUŃSKIM W LATACH 1918–1939 NA TLE MOZAIKI RELIGIJNEJ II RZECZYPOSPOLITEJ

SUMMARY

Religious variety in the Wieluń district in the years 1918–1939 against the background of the religious mosaic of the Second Polish Republic

The agricultural district of Wieluń in the interwar period was an area with less religious diversity than Poland and the Łódź Province. The Roman Catholic denomination definitely dominated – both in terms of the number of believers, the number of clergy, organizational structures and material base. Judaism occupied the second place, with the majority of the faithful concentrated around eight communes. The podium was closed by Augsburg Evangelicals scattered throughout the district with the parish in Wieluń. The remaining denominations were sparse, and among them only the Orthodox had their own parish, which were liquidated.

KEYWORDS: Wieluń district, religious, denominations, Judaism, Evangelicals, Orthodox Christians, Greek Catholicism, Bible Students, Mariavitism, Baptists

STRESZCZENIE

Rolniczy powiat wieluński w okresie międzywojennym był obszarem o mniejszym zróżnicowaniu religijnym i wyznaniowym niż Polska i województwo łódzkie. Zdecydowanie dominowało tu wyznanie rzymskokatolickie – zarówno pod względem liczby wiernych, liczby duchownych, struktur organizacyjnych, jak i bazy materialnej. Drugie miejsce zajmował judaizm, gdzie większość wiernych skupiona była wokół ośmiu gmin. Podium zamykali ewangelicy augsburscy rozsiani po całym powiecie z jedyną parafią w Wieluniu. Pozostałe wyznania były nieliczne, a wśród nich jedynie prawosławni posiadali własną parafię, która uległa likwidacji.

SŁOWA KLUCZOWE: powiat wieluński, wyznania religijne, judaizm, ewangelicy, prawosławie, grekokatolicyzm, Badacze Pisma Świętego, mariawityzm, baptyzm

Wstęp

Obecnie niekwestionowaną datą odzyskania niepodległości przez Polskę jest 11 listopada 1918 r.¹, choć w tym momencie państwo miało nieokreślone granice, a o ich ustalenie należało prowadzić walkę zarówno na froncie wojennym, jak i dyplomatycznym. Dopiero podjęcie decyzji przez Radę Ambasadorów 14 marca 1923 r. o uznaniu wschodniej granicy Polski i podpisanie następnego dnia dodatkowego protokołu do Traktatu Wersalskiego kończyło kilkuletni proces kształtowania się granic².

Takie, a nie inne ukształtowanie granic oraz procesy osadnicze spowodowały, że II RP funkcjonowała jako państwo wielonarodowe i wielowyznaniowe, a podziały w wielu przypadkach pokrywały się z podziałami narodowościowymi.

Tabela 1

Struktura wyznaniowa Polski w świetle drugiego powszechnego spisu ludności z 9 grudnia 1931 r.

Wyznanie	Liczba wyznawców	%
Rzymskokatolickie i ormiańsko-katolickie	20 670 051	64,76
Prawosławne	3 762 484	11,79
Grekokatolickie i obrządek wschodni kościoła katolickiego	3 336 164	10,45
Mojżeszowe	3 113 933	9,76
Ewangelicko-augsburskie	424 216	1,33
Ewangelicko-unijne	269 531	0,85

¹ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2014, s. 758–762. Inne propozycje dat. *Vide*: m.in.: M. Handelsman, *Odkąd Polska jest państwem niepodległym*, „Niepodległość” listopad 1931–kwiecień 1932, t. 5, z. 2 (10), s. 304–310; B. Wachowska, *Od 11 listopada do 11 listopada czyli spory o symboliczne święto Niepodległości Polski*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1995, z. 54, s. 3–35; M. Michalski, *Kiedy Polska odzyskała niepodległość?*, „Ziemia Łódzka” 2018, nr 12 (201), s. 4–5.

² P. Łossowski, *Stabilizacja pozycji międzynarodowej Polski (czerwiec 1921 – marzec 1923)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4, 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995, s. 217–218. Odnotować należy, że nadal trwał spór pomiędzy Polską a Czechosłowacją o okręg Jaworzyna, który zakończył się dopiero 5 września 1924 r. *Vide*: *Oświadczenie Rządowe z dnia 19 grudnia 1925 r. w sprawie uchwały Konferencji Ambasadorów z dnia 5 września 1924 r., dotyczącej Protokołu, podpisanego w Krakowie dnia 6 maja 1924 r. w związku z ustaleniem granicy polsko-czechosłowackiej w okręgu Jaworzyny*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (dalej: Dz.U. RP) 1925, nr 133, poz. 952; M. Przepierski, *Nieznośny ciężar braterstwa. Konflikty polsko-czeskie w XX wieku*, Kraków 2016, s. 211–213.

Wyznanie	Liczba wyznawców	%
Inne chrześcijańskie	145 418	0,46
Ewangelickie bez bliższego określenia	108 216	0,34
Ewangelicko-reformowane	33 295	0,10
Inne niechrześcijańskie	6 750	0,02
Nieokreślone i bezwyznaniowi	6 058	0,02
Niepodane	39 663	0,12
Razem	31 915 779	100,00
Skoszarowane wojsko*	191 473	–
Razem	32 107 252	–

* brak danych dotyczących struktury wyznaniowej.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska*, Warszawa 1938, s. 1, 15.

Najwięcej wyznawców i największe znaczenie w Polsce miał Kościół rzymskokatolicki. Jego znaczenie było największe wśród Polaków, gdyż warto podkreślić, że w spisie z 1931 r. język ojczysty polski podały 21 993 444 osoby, z tego 20 333 333 (92,45%) było rzymskimi katolikami³. Znalazło to także odzwierciedlenie w Konstytucji marcowej, gdzie: „Wyznanie rzymskokatolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań”⁴. Natomiast położenie prawne poszczególnych wyznań było różne w zależności od zaboru i polityki zaborcy. Nowe uregulowania prawne dotyczące przedmiotu stosunku państwa do poszczególnych kościołów i związków religijnych w okresie międzywojennym weszły w życie w stosunku do: Żydowskiego Związku Wyznaniowego (1919), Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego, grecko-rusińskiego i ormiańskiego (1925), Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego nieposiadającego hierarchii duchownej (1928), Muzułmańskiego Związku Religijnego (1936), Karańskiego Związku Wyznaniowego (1936), Kościoła ewangelicko-augsburskiego (1936) i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (1938). Oprócz tego były związki wyznaniowe uznane prawnie w niektórych dzielnicach RP o ograniczonym terytorialnie pod względem prawnym zasięgu działalności. W byłym zaborze rosyjskim były to: Ewangelicko-Reformowany vel Helwecki vel Kalwiński z konsystorzem

³ Bez skoszarowanego wojska. *Vide: Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska*, Warszawa 1938, s. 15.

⁴ *Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz.U. RP 1921, nr 44, poz. 267; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985, s. 244. *Vide także: A. Piekarski, Wolność sumienia i wyznania w Polsce*, Warszawa 1979, s. 40.

w Warszawie, Ewangelicko-Reformowany vel Helwecki vel Kalwiński z konsystorzem w Wilnie, Mariawityzm, Polski Narodowy Kościół Prawosławny (2 parafie). Natomiast wyznaniem tolerowanymi na tym terenie były: baptyzm, Bracia Polscy, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Badacze Pisma Świętego, Sztundyści, Kościół Boży, Kościół Nowoapostolski i zielonoświątkowcy. Oprócz tego były wyznania nieuznawane (np. Wolny Kościół Luterski) lub nawet zakazane (tu tylko: Niemcy Katolicy i Wolne Gminy w b. zaborze austriackim)⁵.

Powiat wieluński – podstawowe informacje

Powiat wieluński⁶ w międzywojniu znajdował się w południowo-zachodniej części województwa łódzkiego i bezpośrednio graniczył z Niemcami⁷. Zajmował powierzchnię 2106,9 km² i obejmował trzy miasta: Praszkę, Wieluń i Wieruszów oraz 25 gmin wiejskich: Bolesławiec, Chotyń, Czastary, Działoszyn, Dzierżkowice, Galewice, Kamionka, Kiełczygłów, Konopnica, Kurów, Kuźnica Grabowska, Lututów, Mierzyce, Mokrsko, Naramice, Praszka, Radoszewice, Rudniki, Siemkowice, Skomlin, Skrzyńki, Skrzyńno, Sokolniki, Starzenice i Wydrzyn⁸. Wieluńskie było obszarem wiejskim, gdzie na wsi mieszkało: w 1921 r. 88,80% ludności, w 1931 r. – 89,17%, a na dzień 1 stycznia 1939 r. było to 89,07%⁹.

⁵ W ministerialnym wykazie przyjęto nomenklaturę z ustawodawstwa zaborczego i utrzymano nieznaną konstytucyjną grupę wyznań tolerowanych i zakazanych. *Vide*: Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (dalej: MWRIOP), sygn. 376, Kościoły i związki religijne w Polsce wraz z podstawą prawną na dzień 1 I 1938 r., k. 149–152; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 (Węzłowe zagadnienia)*, Warszawa 1967, s. 274–276; W. Wysoczański, *System zwierzchnictwa państwowego nad związkami wyznaniowymi w Polsce lat 1918–1939*, „Rocznik Teologiczny” 1969, R. XI, nr 2, s. 67–97; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1988, *passim*; A. Rykała, *Mniejszości religijne w Polsce: geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Łódź 2011, s. 234.

⁶ *Vide* szeroki opis powiatu wieluńskiego w międzywojniu: M. Michalski, *Powiat wieluński w okresie międzywojennym (1918–1939)* [rozprawa doktorska napisana w Katedrze Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dra hab. Kazimierza Badziaka, zbiory Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego].

⁷ *Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji*, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” (dalej: Dz. Pr. P. P.) 1919, nr 65, poz. 395; *Województwa centralne i wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej. Podział na gminy według stanu z dnia 1. IV 1933 roku; Mapa gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Podział administracyjny według stanu z dnia 1. IV 1938 roku*; A. Stebelski, *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego” 1928, t. 1, s. 42; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 78.

⁸ *Vide* szerzej: M. Michalski, *Powiat wieluński w II Rzeczypospolitej (1918–1939) – podziały administracyjne, obszar i granice*, „Rocznik Wieluński” 2021, t. 21, s. 95–114.

⁹ Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu (dalej: APŁOS), Starostwo Powiatowe Wieluńskie (dalej: SPW), sygn. 861, Powiatowa księga narodowościowa powiatu wieluńskiego, 1939 r.,

Jednocześnie zdecydowana większość mieszkańców pracowała i utrzymywała się z rolnictwa, a wskaźnik ten w czasie pierwszego spisu powszechnego wynosił aż 80,39%¹⁰. Jedynym dużym zakładem przemysłowym na tym terenie była cukrownia w Niedzielsku¹¹.

Liczba mieszkańców nieustannie wzrastała. W 1919 r. według załącznika do ustawy o organizacji władz administracyjnych II instancji miała ona rzekomo wynosić 202 895 osób, acz jest to rzeczywiście liczba ludności, ale na 1 stycznia 1909 r.¹², a według zestawienia sporządzonego przez Wydział Powiatowy w Wieluniu na potrzeby Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z 22 marca 1920 r. liczba mieszkańców miała wynosić 201 282¹³. W kolejnych latach kształtowała się następująco: 30 września 1921 r. – 181 361 osób¹⁴; 9 grudnia 1931 r. – 214 299¹⁵; 1 stycznia 1932 r. – 219 924; 1 stycznia 1933 r. – 223 593; 1 stycznia 1934 r. – 225 447; 1 stycznia 1935 r. – 228 621; 1 stycznia 1936 r. – 231 662; 1 stycznia 1937 r. – 233 424; 1 stycznia 1938 r. – 234 865¹⁶ i 1 stycznia 1939 r. – 235 470¹⁷.

Struktura wyznaniowa dla tego obszaru jest znana ze spisów powszechnych oraz na dzień 1 stycznia 1938 r. opracowana na podstawie zestawień gminnych. Są to, niestety, dane nie do końca porównywalne ze względu na różne grupowania.

k. 12; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2: województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. 124–136; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 1.

¹⁰ Dokładnie: rolnictwo i leśnictwo wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem (acz leśnictwo i łowiectwo obejmowało tylko 829 osób). *Vide: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 195–197.

¹¹ *Vide szerzej o dziejach zakładu: A. Ustyniak, „Cukrownia Wieluń” 1912–2002, „Rocznik Wieluński” 2004, t. 4, s. 95–113; T. Olejnik, Cukrownia „Wieluń”, [w:] Leksykon miasta Wielunia, Wieluń 2007, s. 62–64.*

¹² *Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji*, Dz. Pr. P. P. 1919, nr 65, poz. 395; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914, s. 20.

¹³ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Urząd Wojewódzki Łódzki (dalej: UWŁ), sygn. 2645, Wykaz miejscowości powiatu wieluńskiego z liczbą ludności na dzień 22 III 1920 r., bp.

¹⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 3; *Kalendarz Skarbowy na rok 1928*, s. 26.

¹⁵ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie...*, s. 1.

¹⁶ APŁ, Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ), sygn. 23 670, Zestawienie ludności powiatu wieluńskiego za lata 1932–1938, k. 1.

¹⁷ APŁOS, SPW, sygn. 861, Powiatowa księga narodowościowa powiatu wieluńskiego, 1939 r., k. 12.

Tabela 2

Struktura wyznaniowa mieszkańców powiatu wieluńskiego na tle województwa łódzkiego na dzień 30 września 1921 r.

Wyznanie	Powiat wieluński		Województwo łódzkie	
	liczba	%	liczba	%
Rzymskokatolickie	163 895	90,3695	1 734 117	76,9771
Mojżeszowe	15 112	8,3326	326 973	14,5143
Ewangelickie	2 159	1,1904	171 169	7,5982
Prawosławne	161	0,0887	4 555	0,2022
Grekokatolickie	14	0,0077	266	0,0118
Bezwyznaniowcy	11	0,0061	1 241	0,0551
Baptyści	9	0,0050	2 327	0,1033
Mariawici	–	–	12 024	0,5337
Adwentyści	–	–	41	0,0018
Starokatolicy	–	–	20	0,0009
Mahometanie	–	–	16	0,0007
Ormiańsko-gregoriański	–	–	8	0,0004
Menonici	–	–	7	0,0003
Badacze Pisma Świętego	–	–	1	0,0002
Karaimizm	–	–	1	
Religijne Towarzystwo Przyjaciół (kwakrzy)	–	–	1	
Staroobrzędowcy	–	–	1	
Niewiadome	–	–	1	
Razem	181 361	100,0000	2 252 769	

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 2: województwo łódzkie, Warszawa 1925, s. VIII–IX, 124–136.

Na dzień 1 stycznia 1938 r. wyznawców wiary rzymskokatolickiej było 218 930 – 93,22% mieszkańców, mojżeszowej 13 794 – 5,87%, ewangelickiej 1970 – 0,84% i pozostałych wyznań 171 – 0,07%¹⁸.

¹⁸ APŁ, AmŁ, sygn. 23 670, Struktura wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego na dzień 1 I 1938 r., k. 2.

Tabela 3

Deklarowane wyznanie mieszkańców powiatu wieluńskiego na tle województwa łódzkiego na dzień 9 grudnia 1931 r.

Wyznanie	Powiat wieluński		Województwo łódzkie	
	liczba	%	liczba	%
Rzymskokatolickie i ormiańsko-katolickie	196 813	91,8404	2 041 570	77,5670
Greckokatolickie i obrządek wschodni Kościoła katolickiego	114	0,0532	1 106	0,0420
Prawosławne	135	0,0630	4 977	0,1891
Ewangelicko-augsburskie	2052	0,9575	163 140	6,1983
Ewangelicko-reformowane	14	0,0065	6 789	0,2579
Ewangelicko-unijne	6	0,0028	268	0,0102
Ewangelickie (bez bliższego określenia)	204	0,0952	17 707	0,6728
Inne chrześcijańskie	16	0,0075	14 661	0,5570
Mojżeszowe	14 511	6,7714	378 495	14,3804
Inne niechrześcijańskie	0	0	23	0,0009
Nieokreślone i bezwyznaniowi	0	0	500	0,0190
Nie podano	434	0,2025	2 774	0,1054
Razem	214 299	100,0000	2 632 010	100,0000

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, Warszawa 1937, s. 14; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi*, Warszawa 1938, s. 23, 29.

Zdecydowana większość mieszkańców wieluńskiego była rzymskimi katolikami. Odsetek ten, mimo że wysoki, wzrastał z ponad 90% w 1921 r. do nieco ponad 93% w 1938 r. Pokrywało się to także ze strukturą narodowościową na tym terenie, gdzie dominowali Polacy. Ten wzrost odbywał się kosztem wyznania mojżeszowego, gdzie nie tylko spadł odsetek wyznawców, ale także w liczbach bezwzględnych ubyło 1138 osób. Podobnie zmniejszył się odsetek ewangelików, wśród których dominowała konfesja ewangelicko-augsburska. Pozostałe wyznania reprezentowane były przez nieliczne osoby i w społeczności, która przed II wojną światową nieustannie zbliżała się do liczby ćwierć miliona osób, byli niemal niezauważalni. Jednocześnie, porównując powiat wieluński z województwem łódzkim, widać, że ten obszar był bardziej jednolity wyznaniowo.

Analizując poszczególne dane, widać, że w 1921 r. tylko 11 osób deklarowało się jako bezwyznaniowcy. Natomiast już w 1931 r. takich osób nie było, za to pojawiła się grupa aż 434 osób, które nie podały swego wyznania w Wieluńskim¹⁹. Można zatem zauważyć, że osoby te albo rzeczywiście były bezwyznaniowe lub należały do kościołów i związków nieuznawanych przez państwo, a przez to obawiały się reperkusji, udzielając odpowiedzi. Nie można także wykluczyć, że w części przypadków ich wiara znacznie osłabła (choćby w związku z trudną sytuacją materialną, związaną z kryzysem gospodarczym), że nie uważali za słuszne określić się co do konkretnego wyznania. Za takim ujęciem przemawiają słowa Aleksandra Pawelca, który widząc i doświadczając bezrobocia i nędzy, stwierdzał, iż: „Patrząc na to wszystko, na tę procesję [Bożego Ciała – przypis mój], nabierałem coraz większego przekonania, że te modły nic nie zmieniają, bo nie są w stanie zmienić sytuacji bezrobotnych”²⁰. Z kolei w 1938 r. ze statystyk prowadzonych przez urzędy gminne wynika, że w grupie pozostałych wyznań, obejmujących także bezwyznaniowców, było tylko 171 osób.

Wyznanie mojżeszowe

Drugim²¹ pod względem liczebności wyznaniem w powiecie wieluńskim był judaizm²². Żydzi na tym terenie osiedlali się od czasów nowożytnych, a na ich osadnictwo wpływał szereg czynników, jak np. ograniczenia w posiadaniu na własność

¹⁹ Trzeba także zauważyć, że wyniki dla pierwszego spisu opracowano dla ludności obecnej (faktycznej), a drugiego dla miejsca jej zwykłego zamieszkania. Poza tym w powiecie wieluńskim była duża grupa osób napływowych, która swój los wiązała tylko i wyłącznie z emigracją sezonową do Niemiec. W 1921 r. emigracja była nielegalna, a ci którzy wyjechali, a koniec września był nadal momentem intensywnych prac polowych, nie mogli być spisani, bo ich fizycznie tutaj nie było. *Vide* o emigracji m.in.: M. Michalski, *Emigracja sezonowa do Niemiec z powiatu wieluńskiego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2020, t. 7, s. 45–80.

²⁰ Ur. się 13 grudnia 1915 r. w Żmudzie, gm. Lututów, a od 1931 r. mieszkał w Gdyni. Zmuszony trudną sytuacją materialną zajmował się kradzieżą węgla z pociągów towarowych. *Vide*: A. Pawelec, *Wspomnienia z lat młodości i II wojny światowej (1934–1945)*, Lututów–Gdynia–Pruszcz Gdański–Wieluń 2006, s. 19–20.

²¹ Ponieważ wyznanie rzymskokatolickie doczekało się własnej monografii, w niniejszym artykule zostało pominięte. Na jego temat *vide* m.in.: M. Michalski, *Powiat wieluński w okresie międzywojennym...*, k. 602–631; M. Widera, *Dzieje Kościoła katolickiego w powiecie wieluńskim (1918–1939)*, Opole 2021, *passim*.

²² *Vide* szerzej m.in.: Z. Szczerbik, „Praszkowskie Judaica”, Praszka 2001, s. 3–9; T. Olejnik, *Żydowska Gmina Wyznaniowa*, [w:] *Leksykon...*, s. 383–384; idem, *Żydzi w Wieluniu*, [w:] *Leksykon...*, s. 386–388 i inne hasła z tegoż leksykonu; M. Opióła, T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 12–20, 33–52, 137–153, 159–164, 172–187, 270–339; J. Książek, *Życie społeczno-polityczne i gospodarcze Lututowa w latach 1914–1939*, [w:] *Sześć wieków Lututowa. Studia i materiały*, red. T. Olejnik, Wieluń 2007, s. 119–121; J. Książek, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, [w:] *Monografia gminy Osjaków*, red. idem, Wieluń 2012, s. 330–332; K. Kęsik, *Gmina żydowska w Praszce w II Rzeczypospolitej. Przyczynek do dziejów*, „Rocznik Wieluński” 2020, t. 20, s. 125–144. Ponadto przygotowuję dwa artykuły dotyczące relacji polsko-żydowskich i polityki finansowej gmin żydowskich z powiatu wieluńskiego.

ziemi zniesione dopiero reformą Aleksandra Wielopolskiego²³, toteż większość z nich osiedlała się w miastach²⁴. Innym czynnikiem, który ograniczał ten proces, był przywilej *privilegium de non tolerandis Judaeis*, który nadawany był przez króla, ale tylko dla miast królewskich. Takowy posiadał Wieluń od Zygmunta II Augusta z 12 czerwca 1566 r. Tym samym dopiero w XIX w. nastąpił duży napływ ludności żydowskiej do tego miasta, gdy już nie był przestrzegany, a wreszcie zniesiony²⁵. W 1808 r. było ich w mieście 70 (6,0% mieszkańców), w 1820 r. – 217 (8,8%), a w 1897 r. – 2732 (38%)²⁶. Przywileju *privilegium de non tolerandis Judaeis* nie posiadały prywatne miasta Praszka i Wieruszów²⁷. W pierwszym pojawili się oni pod koniec XVIII w., w 1790 r. było ich 127 (16,9%), a 1909 r. – 992 (22,9%)²⁸. W drugim pierwszymi Żydami byli wygnańcy z Wielunia w 1585 r., a już stałe osadnictwo potwierdzają dokumenty z lat 1600 i 1618, zaś w 1765 r. były to 82 osoby, w 1827 r. – 519 (24,4%), a w 1909 r. – 3410 (43,3%)²⁹. Natomiast dość wcześnie Żydzi osiedlili się w Działoszynie, który w czasach nowożytnych był własnością rodziny Męcińskich: „Ludność 4500 gł., w tej liczbie przeszło 3000 żydów; w połowie zeszłego stulecia (tj. XVIII w.) lustracje podawały 30 pogłowia żydowskiego, posiadającego swoją bożnicę; zatemby w przeciągu stu lat ludność ich w stokroć się pomnożyła [...]”³⁰. Acz informacje ze *Słownika Geograficznego* nie odpowiadają prawdzie. Żydzi pojawili się w mieście prawdopodobnie już w drugiej połowie XVII w., a w 1764 r. było to 649 osób, w 1795 r. – 846 (65,4%), a w 1865 r. – 2349 (66%)³¹.

W 1834 r. w „Dzienniku Urzędowym Województwa Kaliskiego” opublikowano podział tego obszaru na pięć okręgów bóżniczych, czyli na bolesławiecki, działoszynski, praszkowski, wieluński i wieruszowski. W dniu 30 września 1883 r. na wniosek naczelnika powiatu wieluńskiego władze gubernialne w Kaliszu powołały okręg lututowski, a 18 lutego 1909 r. rząd gubernialny w Kaliszu wydzielił z okręgu

²³ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1862, t. 60, nr 180, s. 18–33; J. Tomaszewski, *Rolnictwo żydowskie w Polsce 1918–1939*, [w:] idem, *Żydzi w Drugiej Rzeczypospolitej*, wybór i oprac. A. Markowski, Sz. Rudnicki, Warszawa 2016, s. 300–304.

²⁴ A. Rykała, *Mniejszości religijne w Polsce...*, s. 106–109.

²⁵ T. Grabarczyk, T. Nowak, *Ludność miasta*, [w:] *Wieluń. Dzieje miasta do 1792 roku*, t. 1, red. A. Szymczak, Łódź–Wieluń 2011, s. 145; Z. Włodarczyk, *Wieluńskie w dobie Prus Południowych 1793–1806*, Wieluń 2005, s. 87–89.

²⁶ T. Olejnik, *Żydzi w Wieluniu...*, s. 387; M. Opiola, T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza...*, s. 270.

²⁷ B. Chlebowski, *Praszka*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. 9, red. idem, W. Walewski, Warszawa 1888, s. 18–19; B. Chlebowski, *Wieruszów*, [w:] SGKP, t. 13, red. idem, Warszawa 1893, s. 389.

²⁸ M. Opiola, T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza...*, s. 172.

²⁹ *Ibidem*, s. 317.

³⁰ W. Winkler, *Działoszyn*, [w:] SGKP, t. 2, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1881, s. 263–264.

³¹ M. Opiola, T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza...*, s. 33.

działoszyńskiego i wieluńskiego – okręg osjakowski³². Natomiast w 1939 r. starostwo odnotowywało, że 41 Żydów należało do gminy żydowskiej w Błaszczach³³. Tym samym w międzywojniu działało 7 gmin żydowskich różnej wielkości, o czym najlepiej świadczą ich finanse. W 1937 r.³⁴ preliminarze budżetowe określały dochody i wydatki na: Osjaków – 2884 zł, Bolesławiec – 3495,50 zł, Praszka – 7453,32 zł, Działoszyn – 8900 zł, Lututów – 10 610 zł, Wieruszów – 16 255 zł i Wieluń – 42 640 zł³⁵.

Gminą kierował zarząd składający się z 4 członków i rabina. W przypadku gmin wielkich (powyżej 5000 mieszkańców, jeśli gmina uzyskała taki status) władzę sprawowało zgromadzenie pełnomocników wybierane przez uprawnionych członków gminy. Pełnomocnicy wybierali przynajmniej 8 członków rady zarządzającej i dodatkowo *państwowa władza nadzorcza* mianowała do jej składu 3 członków mających bierne prawo wyborcze w tej gminie. W radzie zasiadał także rabin³⁶. Wieluń jako gmina wielka miał zarząd 8-osobowy (plus rabin) i 12 pełnomocników³⁷. W 1927 r. prezydent wydał rozporządzenie, które wprowadzało pewne zmiany. W gminach małych zarząd składał się z rabina i 8 członków, a gminy wielkie były zarządzane przez:

[...] radę gminy wyznaniowej i przez zarząd. Naczelną władzą nadzorcza określi liczbę członków rady i członków zarządu dla poszczególnych gmin. Zarząd gminy wielkiej składa się przynajmniej z ośmiu członków i rabina gminy. Oprócz tego naczelną władzą nadzorcza może powołać do zarządu gminy wielkiej jeszcze trzech członków, mających w swej gminie bierne prawo wyborcze³⁸.

³² APŁOS, SPW, sygn. 335, Podział miejscowości powiatu wieluńskiego na okręgi bóżnicze, 17 IX 1925 r., k. 2.

³³ APŁOS, SPW, sygn. 1875, Statystyka wyznaniowa w powiecie wieluńskim na dzień 1 I 1939 r., bp.

³⁴ Tylko dla tego roku udało się odnaleźć preliminarze dla wszystkich gmin.

³⁵ APŁOS, SPW, sygn. 1870, Preliminarze budżetowe Gmin Wyznaniowych Żydowskich (dalej: GWŻ) w Bolesławcu, Działoszynie, Lututowie, Osjakowie, Praszce, Wieluniu i Wieruszowie na 1937 r., bp.

³⁶ Jeśli gmina nie miała tego statusu, to zarząd liczył przynajmniej 5 członków. *Vide: Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego*, Dz. Pr. P. P. 1919, nr 14, poz. 175.

³⁷ APŁOS, SPW, sygn. 123, Wykaz członków zarządu i pełnomocników GWŻ w Wieluniu, 1924 r., k. 279–280.

³⁸ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego*, Dz.U. RP 1927, nr 91, poz. 818; P.A. Leszczyński, *Centralna administracja wyznaniowa II RP: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 2006, s. 74; S. Mańko, *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa 2010, s. 155–156.

Status gminy wielkiej, tak jak poprzednio, posiadał tylko Wieluń. Tam w zarządzie zasiadał rabin i 8 członków, zaś rada gminy liczyła 17 osób³⁹.

W każdej gminie znajdowała się synagoga będąca miejscem modlitwy i jednocześnie ogniskującym życie religijne. Oprócz tego lokalne grupy liczące kilku, kilkunastu lub więcej Żydów gromadziły się w tworzonych w tym celu domach modlitwy⁴⁰. Innymi niezbędnymi miejscami, aby w pełni realizować praktyki religijne, były łaźnie rytualne (mykwy), a także pośrednio rzeźnie, gdzie dokonywano rytualnego uboju zwierząt z zasadami zachowania koszerności. Żydzi posiadali także własne cmentarze – kirkuty. Aby gmina mogła prawidłowo realizować swoje obowiązki, w każdej gminie był rabin (w niektórych także podrabia), wybieralny zarząd gminy oraz kantor, rzezak, stróż i inne osoby zatrudniane do pracy⁴¹.

Przewodnikiem duchowym i pełniącym funkcje religijne był rabin. W dwóch przypadkach wiadomo, że były to bardzo młode osoby. I tak 16 maja 1928 r. w Osjakowie został wybrany rabinem Mendel Tygier ur. 17 maja 1905 r., a więc tuż przed swoimi 23 urodzinami⁴², a w Lututowie 27 sierpnia 1933 r. rabinem został wybrany Arje Lajb Szajer ur. 30 lipca 1905 r., a więc w wieku 28 lat⁴³. Wśród nich nie widać jednostek, które wykraczałyby poza swoją rolę i angażowałyby się w życie powiatu wieluńskiego. Podrabini byli tylko w niektórych gminach, a mianowicie w Działoszynie, Wieluniu i Wieruszowie⁴⁴.

Liczba Żydów w okresie międzywojennym w Wieluńskim spadała zarówno pod względem ilościowym, jak i procentowym, a na to złożyły się różne przyczyny:

³⁹ APŁOS, SPW, sygn. 1860, Uchwała Zarządu GWŻ w Wieluniu, 19 II 1931 r., bp.; APŁOS, SPW, sygn. 1860, Protokół z wyborów do Rady GWŻ w Wieluniu, 20 V 1931 r., bp.; APŁOS, SPW, sygn. 1860, Pismo starosty wieluńskiego (dalej: SWi) do J. Junga, 8 VIII 1935 r., bp.

⁴⁰ W 1927 r. funkcjonowało ich 12, w tym siedem w Wieluniu oraz po jednym w Bolesławcu, Kielczygłowie, Praszce, Rudnikach i Wieruszowie. *Vide*: APŁOS, SPW, sygn. 231, Informacja o gminach wiejskich i miejskich powiatu wieluńskiego, 1927 r., k. 2–7.

⁴¹ J. Jagielski, *Cmentarz żydowski*, [w:] *Polski słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 296–297; R. Żebrowski, *Rabini*, [w:] *Polski słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski (dalej: PSJ2), Warszawa 2003, s. 387–389; idem, *Synagoga*, [w:] PSJ2, s. 596–600; idem, *Szojchet*, [w:] PSJ2, s. 646–647; M. Bendowska, *Mykwa*, [w:] PSJ2, s. 700; R. Żebrowski, *Ubój rytualny*, [w:] PSJ2, s. 755–756; Redakcja, *Cmentarz*, [w:] *Nowy leksykon judaistyczny* (dalej: NLJ), red. J.H. Schoeps, Warszawa 2007, s. 169; Redakcja, *Mykwa*, [w:] NLJ, s. 576; H.-M. Döpp, *Szchita*, [w:] NLJ, s. 806; R. Renz, *Z życia religijnego Żydów w miasteczkach międzywojennej Polski*, [w:] *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Stegner, Warszawa 2013, s. 280–282.

⁴² APŁOS, SPW, sygn. 336, Protokół wyboru rabina GWŻ w Osjakowie, 16 V 1928 r., k. 35.

⁴³ APŁOS, SPW, sygn. 1864, Świadectwo urodzenia i chrztu A.L. Szajera, 27 III 1933 r., k. 690.

⁴⁴ APŁ, UWŁ, sygn. 2512, Karta informacyjna o GWŻ w Wieruszowie, 1 I 1928 r., k. 15; APŁOS, SPW, sygn. 223, Dane statystyczne o GWŻ w powiecie wieluńskim, 4 XI 1937 r., k. 103.; APŁOS, SPW, sygn. 338, Wykaz osób duchownych wyznania mojżeszowego, 20 II 1932 r., k. 3; M. Opióła, T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza...*, s. 321.

np. niższy przyrost naturalny i emigracja⁴⁵. Największe skupiska Żydów były w miastach i miasteczkach powiatu, a więc tam, gdzie mieściły się siedziby gmin. Jednocześnie w niektórych (nielicznych) wsiach Żydzi także stanowili spory odsetek. Na dzień 30 września 1921 r. stanowili oni więcej niż 10% mieszkańców w następujących miejscach: Lututów – 68,76%, Bolków (folwark) gm. Skrzywno – 56,76%, Osjaków – 49,16%, Działoszyn (wieś i folwark) – 47,90%, Wieluń – 43,67%, Kieńczygłów – 42,43%, Wieruszów – 39,65%, Praszka – 37,14%, Biała (folwark) gm. Naramice – 36,99%, Kolonia Dylew gm. Siemkowice – 31,43%, Bolesławiec – 29,45%, Dąbrowice (folwark) gm. Radoszewice – 28,57%, Czernice (folwark) gm. Radoszewice – 26,67%, Wójtostwo (wieś) gm. Chotynin – 23,19%, Wielgie (folwark) gm. Skrzywno – 14,20%, Krzeczów (wieś i osada młyńska) gm. Mierzyce – 12,86%, Osiek (folwark) gm. Galewice – 12,68%, Cisowa (wieś) gm. Mierzyce – 12,15% i Jajczaki (wieś) gm. Mierzyce – 11,87%⁴⁶.

Żydzi prowadzili ożywioną działalność gospodarczą i handlową, a także zawiązywali liczne związki zawodowe i różnego rodzaju organizacje społeczne. Natomiast typowo religijnych było niewiele, wśród nich zawiązany w 1926 r. w Wieluniu Agudas Szomrej Umazhirej Szabos (Związek Przestrzegających Sobót)⁴⁷.

Wyznanie ewangelicko-augsburskie

Wyznanie ewangelicko-augsburskie powstało na bazie ruchu reformacyjnego Marcina Lutra, a:

W 1530 r. cesarz Karol V przybył do Niemiec na sejm Rzeszy. Ewangelicy przygotowali swoje Artykuły Szwabachskie. Melachton zaś połączył je z naszkicowanymi przez siebie Artykułami Torgawskimi i powstało z tego – Augsburskie Wyznanie Wiary – podstawa doktrynalna wszystkich kościołów luterańskich (ewangelicko-augsburskich) po dzień dzisiejszy⁴⁸.

Podstawową jednostką administracyjną kościoła ewangelicko-augsburskiego była parafia (zbór), która mogła mieć jeden lub więcej filiałów. Od 1849 r. do jesieni 1936 r. parafie wchodziły w skład superintendentury, na której czele stał

⁴⁵ *Vide dla Polski*: S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 86–111.

⁴⁶ *Skorowidz miejscowości...*, s. 124–136.

⁴⁷ APŁOS, SPW, sygn. 167, Sprawozdanie SWi z bezpieczeństwa publicznego za wrzesień 1926 r., k. 59.

⁴⁸ A. Tokarczyk, *Protestantyzm*, Warszawa 1980, s. 56–57. *Vide także*: H. Chyliński, *O wyznaniach i kierunkach w chrześcijaństwie*, Warszawa 1961, s. 99–103; S. Markiewicz, *Protestantyzm*, Warszawa 1982, s. 15–16; A. Tokarczyk, *Trzydzieści wyznań*, Warszawa 1987, s. 76.

superintendent, następnie w związku z wejściem w życie dekretu prezydenta z 1936 r. o stosunku państwa do kościoła ewangelicko-augsburskiego superintendentury otrzymały nazwę diecezji, a superintendenci zostali seniorami diecezji. Na czele całego kościoła w Polsce stał konsystorz⁴⁹. Dodatkowo:

We wsiach i osadach odległych od kościołów ewangelickich, kantor w pewnej mierze zastępował pastora w czynnościach religijnych. [...] Kantor nie mógł w zasadzie udzielać sakramentów uznawanych w religii protestanckiej, to jest chrztu i komunii świętej. W nagłych przypadkach, np. zagrożenia życia dziecka, mógł je ochrzcić. Tak zwany nagły chrzest musiał być zatwierdzony później przez pastora [...] Nie wolno też było kantorowi wygłaszać mów podczas pogrzebów, ani prowadzić nauk przedmażeńskich. Natomiast wymagana była jego obecność, wraz z rodziną, podczas katechizacji prowadzonych przez pastora w miesiącach letnich. Funkcje religijne kantorów obejmowały przewodzenie nabożeństwom, odczytywanie fragmentów Biblii, intonowanie śpiewów⁵⁰.

Ewangelicy augsburscy należeli do zboru wieluńskiego powstałego w 1820 r., przy czym pierwsze nabożeństwo odprawiono 14 grudnia 1821 r.⁵¹ Parafia wieluńska rozciągała się poza granice Wieluńskiego bowiem obejmowała część powiatu sieradzkiego, czyli miasto Żłoczew oraz wsie w gminach: Barczew (Będkowska Wola, Stefanów Barczewski, Świerki), Klonowa (Klonowa), Majaczewice (Biedaczew, Grabówka, Kamilew, Kamionka, Marianów, Nieczuj, Renszów, Wola Szczawińska, Wolnica Grabowska) i Żłoczew (Broszki, Cegielnia, Emilianów, Stara

⁴⁹ Składał się z prezesa świeckiego, wiceprezesa duchownego (zawsze superintendent generalny podlegali mu superintendenci) oraz po dwóch członków świeckich i duchownych. Po ustawie z 1936 r. prezesem została osoba duchowna, a wiceprezesem świecka (dotychczasowy superintendent generalny, który otrzymał tytuł biskupa). Konsystorz zatwierdzał wybór pastorów, członków kolegiów parafialnych, stał na straży czystości wiary, nadzorował szkoły ewangelicko-augsburskie i ich nauczycieli. *Vide: Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz.U. RP 1936, nr 88, poz. 613; J. Glass, *Stan prawny Kościołów Ewangelickich w b. Królestwie Polskiem i na kresach wschodnich*, „Rocznik Ewangelicki” 1925, s. 263–264; J. Kłaczek, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2017, s. 32–49.

⁵⁰ K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013, s. 201.

⁵¹ APŁ, UWŁ, sygn. 75, Wykaz parafii kościoła ewangelicko-augsburskiego i prawosławnego w powiecie wieluńskim, 30 X 1926 r., k. 82; APŁOS, SPW, sygn. 337, Informacja o parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu, 1 I 1928 r., k. 5; *Parafia w Wieluniu*, „Rocznik Ewangelicki” 1925, s. 125; W. Wilczyński, *Informator wieluński*, Wieluń 1935, s. 9; T. Olejnik, *Ewangelicy w Wieluniu*, [w:] *Leksykon...*, s. 81; idem, *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, Łódź–Wieluń 2008, s. 52; Z. Włodarczyk, *Powstanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu 1818–1824*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2008, t. 9, s. 61–75.

Huta)⁵². W parafii było także pięć kantoratów, a kantorowie byli także nauczycielami, gdyż: „W kantoratach uczono też czytania, pisania, znajomości tzw. małego katechizmu Lutra, śpiewu i w niewielkim zakresie rachunków”⁵³. Mieściły się one w Janowie (kantor Baworowski), Swobodzie (Kubiński), Lututowie (Arnold Skotnik), a poza powiatem w Wolnicy Grabowskiej (Alfred Lelke) i Marianowie (Heinrich Schönrock)⁵⁴.

Parafia wieluńska należała do superintendencji kaliskiej, na której czele stał superintendent Eduard Wende (1915–1936). Natomiast po wydaniu dekretu prezydenta z 1936 r. parafię wieluńską przeniesiono do diecezji piotrkowskiej, której seniorem został wybrany wiosną 1937 r. ks. Leon May⁵⁵.

Kościół parafialny mieścił się w Wieluniu przy ul. Ewangelickiej 1 w murowanym budynku wzniesionym w drugiej połowie XVII w., odremontowanym ze środków własnych w 1820 r. Przynależał do parafii na mocy Reskryptu Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 29 lipca 1820 r.⁵⁶ Oprócz tego zbór posiadał: murowany z 1859 r. i odremontowany w 1927 r. kościół nieetatowy w Krzeczowie (gm. Mierzyce)⁵⁷ oraz publiczne kaplice (kantory): w Janowie (gm. Skrzywno) – budynek drewniany kryty strzechą z 1871 r.⁵⁸; w Lututowie⁵⁹ i w Swobodzie (gm. Naramice) w budynku z 1867 r., gdzie znajdowała szkoła, i w 1870 r. w części została przeznaczona na kaplicę⁶⁰. Poza powiatem

⁵² E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Posen 1937, s. 162.

⁵³ K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą...*, s. 201.

⁵⁴ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer...*, s. 160.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 152–162; idem, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555–1939. Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, b. m. w. [1971], s. 122–124; S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 238–239; J. Kłaczek, *Kościół...*, s. 34–36, 42–43, 45, 91–92.

⁵⁶ APŁOS, SPW, sygn. 337, Karta rejestracyjna, 1 I 1928 r., k. 8.

⁵⁷ Kościół był z początku drewniany. *Vide*: APŁOS, SPW, sygn. 337, Karta rejestracyjna, 1 I 1928 r., k. 9.

⁵⁸ APŁOS, SPW, sygn. 337, Karta rejestracyjna, 1 I 1928 r., k. 10; J. Książek, *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, [w:] *Monografia gminy Ostrówek*, red. T. Olejnik, Wieluń 2006, s. 183.

⁵⁹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer...*, s. 160.

⁶⁰ „Szkoła w Swobodzie obok Świątkowic została w 1870 roku wbrew woli zapisodawcy i pomimo protestów włościan zajęta częściowo na kantorat ewangelicki. Władze rosyjskie, które sprzyjały wszelkiemu rozdzieleniu, nie chciały uwzględnić protestu zainteresowanych włościan i usunąć kantoratu ze szkoły. Po ustąpieniu rosjan gospodarze występowali do władz niemieckich i znowu spotkali się z odmową. Obecnie Świątkowianie znowu kołaczą do władz Polskich z prośbą o usunięcie kantoratu i oddanie budynku w całości na szkołę”. *Vide*: *O szkołę*, „Tygodnik Wieluński”, 24 IV 1921, nr 17, s. 6. Ostatecznie: „Am 25. April 1921 besetzten römisch-katholische Wirte eigenmächtig [...] stammende evangelische Bethaus”. Decyzją władz polskich pomieszczenia zostały zwrócone ewangelikom, a kaplica miała być otwarta od dnia 23 V 1923 r. Jednakże w nocy z 22/23 V 1923 r. doszło do podpalenia budynku i jego kompletnego zniszczenia. Wynajęto wówczas prywatne mieszkanie

wieluńskim zbor wieluński posiadał kaplice publiczne we wsi Marianów (gm. Majaczewice) – budynek murowany z 1855 r.⁶¹ i w Wolnicy Grabowskiej (gm. Majaczewice) – drewniany z około 1800 r.⁶²

Cmentarze ewangelickie w powiecie wieluńskim znajdowały się w Wieluniu⁶³, Józefowie (gm. Pątnów)⁶⁴, Krzeczowie (gm. Mierzyce)⁶⁵, Ostrówku (gm. Skrzywno)⁶⁶ i Swobodzie (gm. Lututów)⁶⁷.

Organami władzy w parafii było zgromadzenie parafialne, w skład którego wchodził: „[...] wszyscy mężczyźni pełnoletni, stale w obrębie Parafii zamieszkali i niezawisli od szczególnej jakiej osoby”, które wybierało kolegium kościelne i przewodniczącego mu prezesa⁶⁸. Ważną funkcję pełniło kolegium kościelne przemianowane po ustawie z 1936 r. na radę parafialną, w skład którego wchodził z urzędu pastor. W dniu 6 maja 1934 r. zostali do niej wybrani: Edmund Janecki (rzeźnik, właściciel domu z Wielunia); Aleksander Ketner (rolnik, 33½ morgi, Wola Szczawińska, gm. Majaczewice), Karol Majer (rolnik, 14 mórg z Marynki, gm. Skrzywno), Roman Pracz (rolnik, 12 mórg, z Kaźmierza, gm. Kurów), Wilhelm Wątroba (rolnik, 18½ morgi, Józefów, gm. Kamionka), Henryk Zychła (fryzjer, właściciel domu z Wielunia). Natomiast do kolejnej w 1939 r. zostali wybrani: E. Janecki, H. Zychła, Adolf Cierpka – rolnik z Niemierzyna (gm. Skrzywno), R. Pracz, W. Wątroba, Karol Helman z Niedzielska (gm. Wydrzyn), Adam Moryc (Rososz, gm. Narumice), Robert Wurch (Piaski, gm. Lututów) i Michał Cieślak – nauczyciel szkoły powszechnej w Komornikach (gm. Skomlin)⁶⁹.

Pastorami wieluńskimi byli: Robert Ludwig Haefk (1 lipiec 1913 – 18 styczeń 1920). W początkach grudnia 1919 r. przybył do Wielunia Heinrich (Henryk)

w Swobodzie na potrzeby religijne. *Vide*: E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer...*, s. 158.

⁶¹ APŁOS, SPW, sygn. 335, Karta rejestracyjna, 1 I 1928 r., k. 11.

⁶² APŁOS, SPW, sygn. 337, Karta rejestracyjna, 1 I 1928 r., k. 12.

⁶³ T. Olejnik, *Cmentarze wieluńskie*, [w:] *Leksykon...*, s. 61. Wykaz dla woj. łódzkiego z pewnymi błędami dla powiatu wieluńskiego. *Vide*: B. Bijak, *Cmentarze ewangelickie w krajobrazie kulturowym wsi województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie” 2008, t. 13, s. 239–241.

⁶⁴ <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-jozefowie/> (dostęp: 25.09.2022).

⁶⁵ <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-krzeczowie/> (dostęp: 25.09.2022).

⁶⁶ <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-ostrowku/> (dostęp: 25.09.2022).

⁶⁷ <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-swobodzie/> (dostęp: 25.09.2022).

⁶⁸ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1849, t. 42, nr 129, s. 198–201.

⁶⁹ APŁOS, SPW, sygn. 337, Skład Rady Parafialnej, 6 V 1934 r., k. 4.; APŁOS, SPW, sygn. 337, Odpis pisma Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego do wojewody łódzkiego (dalej: WŁ), 27 IV 1939 r., k. 3.

Wendt, który miał zastępować będącego na obserwacji lekarskiej pastora. Po jego śmierci objął administrację parafii. W połowie lipca 1920 r. powierzona mu została jako administratorowi parafia Osówka (pow. sierpecki, woj. warszawskie). Nabożeństwa następnie odprawiał więc pastor zboru zduńskowolskiego Gustaw Manitius, zaś 15 września 1923 r. proboszczem został H. Wendt (1923–1939, 1945–1970)⁷⁰.

Parafia wieluńska liczyła w 1913 r. około 3200 osób, w 1923 r. około 3000⁷¹ i w 1933 r. według pastora także około 3000 członków, z tego około 2000 w powiecie wieluńskim i około 1000 w powiecie sieradzkim. Wśród nich około 120 osób w Wieluńskim, a około 700 w Sieradzkim, jako język *macierzysty* podawało niemiecki, jednakże zazwyczaj posługiwano się polskim. Tylko kilka rodzin posługiwało się stale niemieckim i dotyczyło to zazwyczaj przyjezdnych na ten obszar⁷². Chrztałów w parafii było w 1913 r. – 132 i w 1923 r. – 122 (w tym 30 w języku niemieckim; 6 dzieci nieślubnych), 1933 r. – 71; konfirmacji odpowiednio 56 i 69 w języku polskim i 32 i 27 w języku niemieckim, a w 1932 r. – 58. W 1923 r. był jeden akt konwersji, 31 ślubów, w tym 2 mieszane, w 1933 r. – 31 ślubów; komunikantów udzielono w 1910 r. – 2749, a w 1935 r. – 2200; zmarło w 1913 r. – 59, a 10 lat później – 57 osób i w 1933 r. – 46 osób. W 1923 r. parafia prowadziła 2 szkoły jednoklasowe w Marianowie i Wolnicy Grabowskiej (obie gm. Majaczewice) z językiem wykładowym polskim⁷³.

Wieluńska parafia dysponowała dość sporymi środkami finansowymi. Preliminarz na lata 1931–1933 zamykał się kwotą 16 167,45 zł, a najważniejszą pozycją w dochodach była składka na utrzymanie parafii w kwocie 10 167,45 zł, którą rozłożono na 2744 wyznawców⁷⁴.

⁷⁰ APŁOS, SPW, sygn. 256, Opinia policyjna o H. Wendtce, 12 VI 1928 r., k. 4; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer...*, s. 158–159; idem, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen...*, s. 123; T. Olejnik, *Parafia Ewangelicko-Augsburska*, [w:] *Leksykon...*, s. 211; Z. Włodarczyk, 40. Rocznicą śmierci ks. Henryka Wendta, „Rocznik Wieluński” 2009, t. 9, s. 205–207; idem, *Haefke Robert Ludwik*, [w:] *Wieluński słownik biograficzny*, t. 1–2, red. Z. Szczerbik, Z. Włodarczyk, Wieluń 2014, s. 188; idem, *Wendt Henryk*, [w:] *Wieluński słownik biograficzny*, t. 1–2..., s. 272; D. Matelski, *Niemcy w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, t. 1, Toruń 2018, s. 341; Z. Włodarczyk, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Wieluniu – dwa wieki w służbie Panu. Między wiarą a tożsamością*, [w:] *Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020, s. 107.

⁷¹ *Parafia w Wieluniu*, „Rocznik Ewangelicki” 1925, s. 125.

⁷² APŁOS, SPW, sygn. 1856, Pismo pastora H. Wendte do SPW, 14 IX 1933 r., bp.

⁷³ *Parafia w Wieluniu*, „Rocznik Ewangelicki” 1925, s. 125; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer...*, s. 161

⁷⁴ Dochody: ofiary dobrowolne – 1500 zł; składka posiłkowa – 10 167,45 zł; za czynności religijne – 4500 zł. Wydatki: place: kantor – 7200 zł, kurator – 1440 zł, zakrystian i kalikant – 840 zł, kasjer – 508,40 zł; wino i opłatki komunii św. – 300 zł; podatki – 150 zł, wydatki kancelaryjne – 330 zł, do dyspozycji kolegium kościelnego – 5000 zł i do dyspozycji konsystorza – 399,05 zł. *Vide*: APŁOS, SPW, sygn. 1843, Projekt budżetu parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu na lata 1931–1933, bp.; APŁOS, SPW, sygn. 1843, Rozkład składki parafialnej parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu

W 1929 r. zostało przy parafii zarejestrowane Koło Pań, które corocznie organizowało kiermasz, na którym sprzedawano *robótki większe i mniejsze*. W 1933 r. kiermasz zaszczycił starosta Tadeusz Niżankowski wraz z żoną Stefanią, komendant powiatowy Policji Państwowej Bronisław Ungeheuer z żoną, burmistrz Wielunia Witold Nowicki i inspektor szkolny Zenon Skupiński z małżonką⁷⁵.

W życie parafii aktywnie włączała się młodzież, która chociażby wzięła udział w zwołanym przez Związek Towarzystw Polskiej Młodzieży Ewangelickiej Rzeczypospolitej Polskiej III Zjeździe Krajowym w dniach 2–3 maja 1937 r. w Katowicach⁷⁶. W dniu 31 października – 1 listopada 1937 r. siedmiu delegatów z Wielunia (obok przedstawicieli z Łodzi, Kalisza i Częstochowy) wzięło udział w zorganizowanym w Częstochowie Zjeździe Okręgowym Zarządów i Delegatów Towarzystw Polskich Młodzieży Ewangelickich. Na nim odczytano sprawozdanie z działalności za poprzedni rok, zastanawiano się nad bieżącymi zadaniami na następny rok oraz podjęto decyzję o organizacji zjazdu w kolejnym roku w Wieluniu. Zebrani uczestniczyli także m.in. w jubileuszu 25-lecia posługi kapłańskiej pastora Leopolda Wojaka z Częstochowy, na którym okolicznościowe kazanie wygłosił pastor wieluński⁷⁷.

Ewangelicy augsburscy z dwóch najbardziej wysuniętych na północ gmin Wieluńskiego: Kuźnicy Grabowskiej i Skrzynek, czyli 63 osoby, w 1939 r. należeli do parafii ewangelicko-augsburskiej w Sobiesękach koło Kalisza⁷⁸. Tenże zbór powstał w 1819 r. i miał kościół w Sobiesękach i kościół nieetatowy w Przystajni (gm. Godziesze, powiat kaliski)⁷⁹. Pastorami byli: Ferdinand Mergel (1909–1923), Jakub Gerhardt (1923–1924), Paul Sikora (1924–1927) i Viktor Maczewski (1930–1939)⁸⁰. Parafia w Sobiesękach przez cały okres międzywojenny przynależała do superintendencji/diecezji kaliskiej, gdzie w wyborach na wiosnę 1937 r. seniorem wybrano Niemca: ks. Adolfa Gustava Ulbricha, który nie został zatwierdzony przez władze państwowe, a p.o. został ks. E. Wende⁸¹.

na lata 1931–1933, bp. Niektórzy płatnicy zalegali ze składką za kilka lat, jak np. Adolf Henke z Dymki-Kozub w gm. Lututów, który zalegał jeszcze za 1924 r. *Vide*: APŁOS, SPW, sygn. 1843, Rozkład składki parafialnej parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu na lata 1931–1933, bp.

⁷⁵ Zarejestrowane przez SPW w dniu 8 XII 1929 r. *Vide*: APŁ, UWŁ, sygn. 282, Wykaz organizacji kulturalno-oświatowych, k. 200; *Z Kiermaszu*, „Echo Sieradzkie i Zduńskowolskie”, 12 XII 1933, nr 341, s. 5.

⁷⁶ *Imponująca manifestacja polsko-ewangelicka*, „Przegląd Ewangelicki”, 16 V 1937, nr 10, s. 3.

⁷⁷ *Częstochowa*, „Przegląd Ewangelicki”, 5 XII 1937, nr 35, s. 426–427.

⁷⁸ APŁOS, SPW, sygn. 1856, Pismo SWi do Wydziału Administracyjnego (dalej: WA) UWŁ, 27 II 1933 r., bp.; APŁOS, SPW, sygn. 1875, Stosunki wyznaniowe w powiecie wieluńskim na dzień 1 I 1939 r., bp.

⁷⁹ E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer...*, s. 149.

⁸⁰ M. Mikołajczyk, *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Sobiesękach do 1939 r.*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2018, nr 15, s. 94.

⁸¹ E. Wende przegrał głosami 6 do 42 z ks. A.G. Ubrichem. *Vide*: J. Kłaczek, *Kościół...*, s. 44, 92.

Prawosławie

Niewielką liczebnie grupą wyznaniową w Wieluńskim byli prawosławni. Ci wschodni chrześcijanie, podlegli początkowo patriarsze Konstantynopola, zerwali łączność z papieżem w 1054 r., pogłębioną przez IV wyprawę krzyżową i wówczas zaczęli nazywać się ortodoksyjnymi, czyli prawowiernymi (po rosyjsku – prawosławnymi), jednocześnie twierdząc, że chrześcijanie zachodni (rzymsko-łacińscy) odeszli od zasad prawdziwego chrześcijaństwa⁸².

Podstawową jednostką administracyjną w prawosławiu była parafia, a te tworzyły dekanaty, z których składały się diecezje⁸³. Te tworzyły metropolie (eparchie, czyli arcybiskupstwa), które mogły posiadać autonomię (autokefalię)⁸⁴.

W okresie międzywojennym urzędy miały duży problem, aby określić właściwy status wieluńskiej cerkwi. Władze polskie 13 sierpnia 1920 r. zdecydowały, że wierni powiatów: wieluńskiego oraz brzezińskiego, łaskiego, kaliskiego, kolskiego, konińskiego, tureckiego, sieradzkiego i słupeckiego będą należeć do parafii św. Aleksandra Newskiego w Łodzi z popem Teodorem Walikowskim⁸⁵. W rzeczywistości cerkiew wieluńska określana była – raz jako filia, a raz jako parafia. W 1924 r. metropolita Dionizy oraz starostwo powiatowe w 1927 r., a także urząd wojewódzki w 1930 r. stwierdzali, iż była tutaj filia parafii łódzkiej. Stanowisko pośrednie zajął w 1930 r. magistrat wieluński, stwierdzając, że nie było tutaj ani parafii, ani filii. Mogło to wynikać z chęci realizacji uchwały rady miejskiej z 1920 r., o której będzie później mowa. Natomiast przeciwnie wypowiedział się także w 1930 r. Urząd Wojewódzki Łódzki, określając, że działała tutaj parafia⁸⁶. Podobnie wyraziło się cztery lata wcześniej starostwo powiatowe⁸⁷.

⁸² H. Chyliński, *O wyznaniach i kierunkach w chrześcijaństwie...*, s. 62; A. Tokarczyk, *Religie współczesnego świata*, Warszawa 1978, s. 188; J. Keller, *Prawosławie*, Warszawa 1982, s. 82–84, 122–125; M. Papierzyńska-Turek, *Prawosławie*, [w:] *Leksykon religioznawczy*, Warszawa 1988, s. 201–203.

⁸³ W 1924 r. w Polsce było 820 parafii i 433 filie, a w 1934 r. – 991 i 316. *Vide*: M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo i Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 286–287, 290; eadem, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 306–307, 310, 317; S. Wojtkowiak, *Jak przez wieki administracyjnie dzielono i jak ostatnio podzieliliśmy terytorium Polski. Państwowe, administracyjne, wojskowe i wyznaniowe podziały terytorialne na ziemiach polskich. Zarys popularny*, Łódź 2000, s. 203.

⁸⁴ H. Chyliński, *O wyznaniach i kierunkach w chrześcijaństwie...*, s. 65.

⁸⁵ APŁ, UWŁ, sygn. 75, Wykaz parafii kościoła ewangelicko-augsburskiego i prawosławnego w powiecie wieluńskim, 30 X 1926 r., k. 82; P. Zubowski, *Cerkiew Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi w Wieluniu. Losy świątyni na tle losów innych cerkwi prawosławnych w okolicach Wielunia w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Rocznik Wieluński” 2014, t. 14, s. 283–284; V. Wiernicka, *Prawosławni w Łodzi*, Łódź 2015, s. 173.

⁸⁶ APŁ, UWŁ, sygn. 75, Statystyka wyznaniowa powiatu wieluńskiego na październik 1927 r., k. 191; P. Zubowski, *Cerkiew Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi w Wieluniu...*, s. 284.

⁸⁷ APŁ, UWŁ, sygn. 75, Wykaz SWi parafii kościoła ewangelicko-augsburskiego i kościoła prawosławnego, 30 X 1926 r., k. 82.

Natomiast w 1934 r., gdy Powiatowy Związek Komunalny kupował plac wraz z cerkwią w imieniu strony prawosławnej, wystąpił ks. protojerej T. Walikowski, dziekan okręgu warszawskiego warszawsko-chełmińskiej diecezji prawosławnej działający w imieniu i na rzecz warszawsko-chełmińskiego konsystorza prawosławnego: „[...] jako przedstawiciela praw parafii Kościelnej prawosławnej w Wieluniu, na mocy upoważnienia tegoż Konsystorza [...]”⁸⁸. Zresztą wtedy magistrat wieluński wydał zaświadczenie, iż: „Zarząd Miejski m. Wielunia niniejszem zaświadcza, że Parafia Kościoła Prawosławnego w Wieluniu jest właścicielką placu [...] ubezpieczenie od ognia gmachu Cerkwi opłaca Parafia Kościoła Prawosławnego w Wieluniu”⁸⁹. Podsumowując, po załamaniu związanym z brakiem popa, w drugiej połowie lat dwudziestych, i mianowaniu ks. Mikołaja Tomeckiego na pełniącego obowiązki proboszcza nastąpiło odrodzenie parafii jako parafii nieetatowej⁹⁰. Oznaczało to, że miejscowy pop nie prowadził ksiąg metrykalnych⁹¹. Wraz ze sprzedażą cerkwi definitywnie przestała istnieć parafia wieluńska, a wierni znaleźli się w parafii łódzkiej⁹².

W okresie międzywojennym (od 1920 r.) teren Rzeczypospolitej podzielony był na 5 diecezji prawosławnych: warszawsko-chełmską (obejmującą b. Królestwo Polskie, Galicję i b. zabór pruski), krzemieniecką (wołyńską), pińsko-nowogrodzką (poleską), grodzieńsko-białostocką i wileńską (litewską). Tym samym prawosławni z Wieluńskiego należeli do diecezji warszawsko-chełmskiej, dekanat warszawski⁹³. Na jej czele stali jako metropolici warszawsko-chełmscy: Włodzimierz, imię świeckie Wiaczesław Michajłowicz Tichonicki (1920–1921); Jerzy, imię świeckie Grzegorz Jaroszewski (1921–1923) i Dionizy, imię świeckie Konstanty Nikołajewicz Walendyński (1923–1939)⁹⁴. Biskupami wikarnymi byli: Sergiusz, imię świeckie Arkadiusz Korolew (1921–1922), Aleksander, imię świeckie Mikołaj Inoziemcew

⁸⁸ APŁOS, Notariusz Ludwik Kleindinst w Wieluniu (dalej: NLKW), sygn. 41, Akt notarialny nr 716, 23 VIII 1934 r., k. 383.

⁸⁹ APŁOS, NLKW, sygn. 41, Zaświadczenie Zarządu Miejskiego m. Wielunia, 12 VII 1934 r., k. 384.

⁹⁰ APŁ, UWŁ, sygn. 75, Statystyka wyznaniowa powiatu wieluńskiego na październik 1927 r., k. 191; V. Wiernicka, *Prawosławni...*, s. 173.

⁹¹ V. Wiernicka, *Prawosławna diecezja łódzko-poznańska*, Łódź 2022, s. 532.

⁹² APŁ, UWŁ, sygn. 2532, Karta rejestracyjna, 15 VI 1938 r., k. 70.

⁹³ S. Wojtkowiak, *Jak przez wieki administracyjnie dzielono...*, s. 203. Przed 1920 r. powiat wieluński wchodził w skład diecezji warszawsko-nadwiślańskiej (diecezja warszawsko-priwislinskaja). Na jej czele stał od 1918 r., acz nie objął urzędu, Serafim, imię świeckie Leonidas Cziczagow, który formalnie zrezygnował w 1922 r. *Vide*: G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła Prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*, Warszawa–Bielsk Podlaski 2017, s. 51

⁹⁴ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła Prawosławnego w XIX–XXI wieku...*, s. 46, 49–50, 53.

(1922), Aleksy, imię świeckie Aleksander Gromadzki (1922), Antoni, imię świeckie Aleksander Marcenko (1923–1930), Sawa, imię świeckie Jerzy Sowietow (1932–1937) i Tymoteusz, imię świeckie Jerzy Szretter (1938–1944)⁹⁵.

Jako że w czasach zaborów Cerkiew Prawosławna w Polsce stała się częścią Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i narzędziem rusyfikacji kraju (szczególnie nawracanie siłą unitów na Chełmszczyźnie)⁹⁶, toteż taki stan nie mógł trwać za czasów wolnej Polski. W 1922 r. została ogłoszona autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce, a potwierdził to uroczyste patriarchy Konstantynopola Konstantyn VI orędziem z 13 lutego 1925 r.⁹⁷, acz Moskwa wyraziła na to zgodę dopiero w 1948 r.⁹⁸

Miejscem modlitw była znajdująca się w Wieluniu cerkiew pw. Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi, zbudowana w latach 1900–1902, która zastąpiła funkcjonującą od 1852 r., a umieszczoną w budynku świeckim przy ul. Palestranckiej, świątynię prawosławną pod wezwaniem św. Włodzimierza⁹⁹. Cerkiew znajdowała się na zadrzewionym placu o powierzchni 2780 m², ogrodzonym żelazną balustradą na podmurowaniu, a plac graniczył od wschodu z ul. Krakowskie Przedmieście, od północy z posesją Beniamina Warszawskiego, a od południa i zachodu z parkiem miejskim¹⁰⁰.

Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 16 grudnia 1918 r. ustanowił możliwość objęcia zarządem państwowym majątku pocerkiwnego oraz stanowiącego uposażenie duchowieństwa prawosławnego¹⁰¹. W dniu 7 stycznia 1920 r. Rada Miejska Wielunia na wniosek wiceburmistrza Justyniana Zielińskiego podjęła decyzję o przejściu cerkwi na rzecz miasta i utworzeniu w niej biblioteki i muzeum ziemi wieluńskiej¹⁰². Sprawa ta jednak nie doczekała się realizacji. Ponownie pod koniec lat dwudziestych zabiegano intensywnie o pozyskanie cerkwi – także

⁹⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 374.

⁹⁶ A. Tokarczyk, *Trzydzieści...*, s. 35.

⁹⁷ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo i Kościół...*, s. 96–119; eadem, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec...*, s. 103–131.

⁹⁸ A. Tokarczyk, *Trzydzieści...*, s. 36–37; S. Kiryłowicz, M.T. Staszewski, *Mniejszości wyznaniowe w PRL*, [w:] *Polityka wyznaniowa: tło – warunki – realizacja*, red. W. Mysiek, M.T. Staszewski, Warszawa 1975, s. 400–401. Błędnie, że w 1951 r.: J. Keller, *Prawosławie...*, s. 163.

⁹⁹ T. Olejnik, *Cerkiew*, [w:] *Leksykon...*, s. 59; idem, *Wieluń. Dzieje miasta 1793...*, s. 53. W Praszce dla strażników granicznych była cerkiew tzw. domowa znajdująca się w prywatnym budynku: Cerkiew pograniczna Ikony Matki Bożej Włodzimierskiej. *Vide*: K. Sokoł, A. Sosna, *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Białystok 2011, s. 168; P. Zubowski, *Cerkiew Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi w Wieluniu...*, s. 279.

¹⁰⁰ APŁOS, NLKW, sygn. 41, Akt notarialny nr 716, 23 VIII 1934 r., k. 383.

¹⁰¹ *Dekret w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego*, Dz. Pr. P. P. 1918, nr 21, poz. 67.

¹⁰² T. Olejnik, *Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu. Dzieje, zbiory, działalność (1964–1984)*, Warszawa–Łódź 1987, s. 5–6.

bezsukutecznie, mimo że budynek stał na gruncie miejskim¹⁰³. Natomiast 28 lutego 1934 r. na wniosek przewodniczącego Wieluńskiej Rady Powiatowej starosty mgra Tadeusza Niżankowskiego Rada jednogłośnie upoważniła Wydział Powiatowy w Wieluniu reprezentowany przez przewodniczącego i jednego członka do przeprowadzenia pertraktacji i podpisania stosownego aktu notarialnego kupna-sprzedaży z kurią prawosławną na zakup cerkwi wieluńskiej i urządzenia tam placówki muzealnej¹⁰⁴. Tym razem pomysł został zrealizowany. Transakcji dokonano 23 sierpnia 1934 r. przed wieluńskim notariuszem Ludwikiem Kleindinstem, a za cerkiew wraz z placem zapłacono 5000 zł, przy czym sprzedaży nie podlegało wyposażenie cerkiewne¹⁰⁵. I zgodnie z umową 12 maja 1936 r. w cerkwi otwarto Muzeum Ziemi Wieluńskiej Polskiej Macierzy Szkolnej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego¹⁰⁶.

„Nowe pomieszczenie cerkwi w Wieluniu zostanie urządzone przy ul. Krakowskie Przedmieście po dawnej siedzibie L. O.” [Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej]¹⁰⁷ i w 1938 r. starosta stwierdzał: „Raz a najwyżej dwa razy do roku, na prośbę miejscowych wyznawców prawosławnych, których w Wieluniu jest kilka rodzin, przyjeżdża ksiądz prawosławny z m. Łodzi i odprawia w tym mieszkaniu nabożeństwa”¹⁰⁸. Było to, jak planowano, pomieszczenie w murowanym budynku należącym do Łukomskiego przy ul. Krakowskie Przedmieście 6. Samo miejsce było określone jako „dom modlitewny”¹⁰⁹. „Pozatem zobowiązał się Wydział Powiatowy opłacać przez lat 5 lokal na kaplicę prawosławną, co razem uczyni za cały okres około 3500 zł”¹¹⁰ i była to opłata za wspomniany wcześniej „dom modlitewny”, a nie za pojawiającą się w literaturze przedmiotu: „[...] kaplicę prawosławną przy ul. Ogrodowej [...]”¹¹¹.

¹⁰³ APŁOS, SPW, sygn. 1844, Wykaz ziem cerkiewnych, 17 I 1931 r., bp.; P. Zubowski, *Cerkiew Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi w Wieluniu...*, s. 285–286.

¹⁰⁴ AAN, Związek Powiatów Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie (dalej: ZPRP), sygn. 499, Protokół z I posiedzenia Wieluńskiej Rady Powiatowej (dalej: WPR), 28 II 1934 r., k. 103. *Vide*: V. Wiernicka, *Prawosławni...*, s. 173.

¹⁰⁵ AAN, ZPRP, sygn. 499, Protokół z II posiedzenia WRP, 18 IX 1934 r., k. 108; APŁOS, NLKW, sygn. 41, Akt notarialny nr 716, 23 VIII 1934 r., k. 382–383, 390–391.

¹⁰⁶ T. Olejnik, *Muzeum Ziemi...*, s. 186; J. Książek, *50-lecie odrodzonego Muzeum Ziemi Wieluńskiej*, „Rocznik Wieluński” 2014, t. 14, s. 339. Zbiory były już w nowym budynku na początku 1935 r. *Vide*: *Sprawozdanie z Wielunia*, „Przegląd Oświatowy” 1935, nr 2, s. 69–70.

¹⁰⁷ *Gmach cerkwi prawosławnej w Wieluniu przeszedł na własność sejmiku powiatowego*, „Echo Sieradzkie i Zduńskowskie”, 28 VIII 1934 r., nr 238, s. 5.

¹⁰⁸ APŁ, UWŁ, sygn. 2532, Pismo SWi do Wydziału Społeczno-Politycznego UWŁ z czerwca 1938 r., k. 48.

¹⁰⁹ APŁ, UWŁ, sygn. 2532, Karta rejestracyjna, 15 VI 1938 r., k. 70.

¹¹⁰ AAN, ZPRP, sygn. 499, Protokół z II posiedzenia WRP, 18 IX 1934 r., k. 108.

¹¹¹ Informacja ta została podana przez J. Książka na podstawie przedruku przemówienia starosty w prasie, ale starosta wskazuje tylko, że zgodnie z uchwałą Rady Powiatowej został sprzedany budynek przy ulicy Ogrodowej z przeznaczeniem na przedszkole i Stację Opieki Matki nad Dzieckiem,

Oprócz cerkwi wieluńskiej w Chróście znajdowała się cerkiew św. Jerzego Zwycięzcy, którą ufundowali Iwan i Tatiana Łopuchinowie, a wyświęcono ją 22 września 1913 r. Obok znajdowała się drewniana dzwonnica z 5 dzwonami¹¹²; był tu także cmentarz. W 1922 r. fundator sprzedał swój majątek, w tym cerkiew, polskiemu rządowi¹¹³. Natomiast w 1931 r. MWRiOP nie wносиło sprzeciwu do pomysłu Ministerstwa Rolnictwa, aby dokonało: „[...] protokularnego przekazania do tymczasowego użytku duchowieństwu rzymsko-Katolickiemu kaplicy prawosławnej [...]”¹¹⁴, ale raczej do przekazania nie doszło¹¹⁵. Rok później, czyli 22 kwietnia, doszło do włamania i kradzieży z kaplicy: „[...] 30 śrubek złotych, 2 ramek do carskich wrót oraz kopuły z cymborjum”. Kradzieży dokonali zawodowi złodzieje Bolesław i jego syn Leon Myszorowie ze Zdżar (gm. Chotynin)¹¹⁶.

Popem w Wieluniu był ks. Jan Kowalenko, który 21 maja 1906 r. został nominowany na to stanowisko¹¹⁷. Po wybuchu I wojny światowej i: „Po opuszczeniu Wielunia przez b. władze rosyjskie, cerkiew pozostała pod opieką djaka prawosławnego Mikołaja Tomeckiego, który od czasu do czasu sprawował tam modły”¹¹⁸. Ks. J. Kowalenko w 1919 r. został proboszczem cerkwi Warszawa-Wola¹¹⁹. Na miejscu był cały czas M. Tomecki, który w 1903 r. został diakonem, a 25 maja 1924 r. otrzymał święcenia kapłańskie w soborze św. Aleksandra Newskiego

a nie na potrzeby miejsca kultu dla prawosławnych. Cf.: AAN, ZPRP, sygn. 499, Protokół z II posiedzenia WRP, 18 IX 1934 r., k. 108; *Przemówienie Starosty Powiatowego Niżankowskiego wygłoszone na posiedzeniu Rady Powiatowej w dniu 18 września b. r.*, „Echo Sieradzkie i Zduńskowolskie”, 25 IX 1934, nr 265, s. 5; J. Książek, *Powiat wieluński w latach 1918–1939*, „Rocznik Wieluński” 2001, t. 1, s. 120.

¹¹² K. Sokoł, A. Sosna, *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915...*, s. 39.

¹¹³ V. Wiernicka, *Pamięć która łączy*, „Ziemia Łódzka” 2016, nr 12 (179), s. 19.

¹¹⁴ APŁOS, SPW, sygn. 1844, Odpis pisma z MWRiOP do Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych, 27 IV 1931 r., bp.

¹¹⁵ Po II wojnie światowej: „Świątynia, w której wciąż znajdowały się ikonostas i cerkiewne wyposażenie, służyła jako kaplica dla zmarłych podopiecznych [domu opieki społecznej – przyp. M.M.]. W latach 70. cerkiew zamknięto”. *Vide*: V. Wiernicka, *Pamięć...*, s. 19.

¹¹⁶ *Włamanie do kapliczki prawosławnej w powiecie wieluńskim*, „Nowy Kurjer”, 20 V 1932, nr 114, s. 11. Dodać należy, że na przełomie 1933 i 1934 r. dawny pałac Łopuchina wraz z 8 ha parku wydzierżawił powiat wieluński od Dyrekcji Lasów Państwowych, a w pałacu Związek Obywatelskiej Kobiet utworzył stałe Schronisko dla Sierot im. Michaliny Mościckiej w Chróście. *Vide*: AAN, ZPRP, sygn. 499, Protokół z II posiedzenia WRP, 18 IX 1934 r., k. 107–108; APŁOS, Powiatowy Komitet Pomocy Dzieciom i Młodzieży w Wieluniu, sygn. 2, Protokół z posiedzenia Rady Komitetu Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą, 18 I 1937 r., bp.; APŁOS, SPW, sygn. 2747, Pismo Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet w Wieluniu do SPW, 23 X 1935 r., bp.

¹¹⁷ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła Prawosławnego w XIX–XXI wieku...*, s. 441.

¹¹⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 1221, Odpis pisma z Dyrekcji Robót Publicznych UWŁ do Ministerstwa Robót Publicznych, 18 I 1930 r., k. 284.

¹¹⁹ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła Prawosławnego w XIX–XXI wieku...*, s. 441.

w Łodzi. W 1926 r. był już pełniącym obowiązki proboszcza cerkwi wieluńskiej, ale data nominacji nie jest jednak znana. Przeszedł w stan spoczynku 28 września 1932 r. i wkrótce zmarł, gdyż 7 grudnia 1932 r.¹²⁰ W kolejnych latach nabożeństwa odprawiał wikariusz z Łodzi ks. Piotr Struk-Strukow¹²¹. Natomiast parafią łódzką kierowali T. Walikowski (1918–1935) i Michał Borecki (1935–1940)¹²².

Liczba prawosławnych była niewielka i stale obserwowano jej spadek. W 1921 r. było to 161 osób, w 1931 r. 135 osób, a w 1939 r. liczba wiernych wynosiła 87 osób¹²³. Natomiast starostwo powiatowe podawało, że w 1926 r. było 42 prawosławnych, a w 1927 r. – 43, ale dotyczyło to osób, które nie były narodowości polskiej¹²⁴. Tuż przed II wojną światową:

[...] żyje wszystkiego 22 Rosjan, którzy nie tworzą zwartej grupy. Jest to ludność uboga przeważnie osoby starsze na wymarcu. Młodsze pokolenie przyjęło już wiarę katolicką i do narodowości rosyjskiej nie przyznaje się. Pod względem religijnym nie tworzą również zwartej grupy, należą do parafii łódzkiej¹²⁵.

¹²⁰ M. Tomecki urodził się 6 V 1854 r. na Ukrainie. *Vide: ibidem*, s. 905. Błędnie, że był od 1876 r. diakonem, a od tego momentu był w Wieluniu. *Vide: APŁOS, SPW, sygn. 338, Wykaz duchownych wyznania prawosławnego, 17 III 1932 r.*, k. 69.

¹²¹ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła Prawosławnego w XIX–XXI wieku...*, s. 842.

¹²² K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Łódzkie chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w latach 1914–1939*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 125–126; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła Prawosławnego w XIX–XXI wieku...*, s. 144, 926.

¹²³ APŁOS, SPW, sygn. 1875, Stosunki wyznaniowe w powiecie wieluńskim na dzień 1 I 1939 r., bp.

¹²⁴ APŁ, UWŁ, sygn. 75, Wykaz parafii kościoła ewangelicko-augsburskiego i prawosławnego w powiecie wieluńskim, 30 X 1926 r., k. 82; APŁ, UWŁ, sygn. 75, Statystyka wyznaniowa powiatu wieluńskiego na październik 1927 r., k. 191.

¹²⁵ APŁOS, SPW, sygn. 861, Powiatowa księga narodowościowa powiatu wieluńskiego, 1939 r., k. 67. Rozmieszczenie prawosławnych w 1921 r. było następujące: Wieluń – 56 osób, Praszka – 10; Mielezdyn (wieś, gm. Chotynin) – 8; Bocian (wieś, gm. Galewice) – 7; Chróscin (wieś i folwark, gm. Chotynin) – 7; Ochędzyn (wieś i folwark, gm. Sokolniki) – 7; Kolonia Przedmoście (gm. Praszka) – 6; Koza (wieś, gm. Czastary) – 5; Lututów – 5; Rudniki – 5; Wieruszów – 5; Kuźnica Grabowska i Kolonia Bigosy – 4; Okoń (wieś, gm. Galewice) – 4; Rudlice (folwark, gm. Skrzynno) – 4; Bezula (osada młyńska, gm. Dzietrzkowice) – 3; Czajków (wieś), Kolonia Brzazgały, Kolonia Gałki, Kolonia Kosmala, Kolonia Polka, Kolonia Skibińskie, Kolonia Wysota, Wyrębisko (osada leśna) (gm. Kuźnica Grabowska) – 3; Osjaków (gm. Radoszewice) – 3; Szustry (leśniczówka, gm. Lututów) – 3; Chobanin (wieś, gm. Galewice) – 1; Kolonia Jeziorko A (gm. Dzietrzkowice) – 1; Mokrsko Rządowe (wieś, gm. Mokrsko) – 1; Naramice (folwark) – 1; Naramice (wieś) – 1; Ożarów (folwark) – 1; Siemkowice (wieś) – 1; Wójtostwo (wieś, gm. Chotynin) – 1; Żdzary (wieś, gm. Chotynin) – 1. Problemem są dwie gminy: Skrzynki, gdzie w źródle połączono prawosławnego i grekokatolika: Dębicze (wieś) i Kraszewice (wieś, gm. Skrzynki) po 1 osobie i gm. Starzenice, gdzie było 5 prawosławnych i 2 grekokatolików: Kraszkwice (folwark) – 3; Sieniec (wieś) – 2; Olewin (folwark) – 1; Kolonia Wierzchlas – 1. *Vide: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 124–136.

Grekokatolicyzm

Grekokatolicyzm narodził się w związku z dążeniem do pojednania pomiędzy rzymskimi katolikami i prawosławnymi, czego efektem były krótkotrwałe unie: lyońska (1274) i florencka (1439). Natomiast w Polsce udało się doprowadzić do synodu w Brześciu 6/16–10/20 października 1596 r., na którym uroczystie ogłoszono włączenie prawosławnych z Rzeczypospolitej Obojga Narodów do łona Kościoła rzymskokatolickiego. Jednocześnie prawosławni (unicy) zachowali dotychczasowy język liturgii, zwyczaje i obrzędy oraz uznali zwierzchność papieża. Początkowo nie stosowano określenia grekokatolicki, a nazywano go kościołem unickim. To określenie nadała cesarzowa Maria Teresa w 1774 r., aby odróżnić to wyznanie od rzymskich katolików i Kościoła Katolickiego obrządku ormiańskiego¹²⁶.

W II RP sytuacja prawna została uregulowana konkordatem z 10 lutego 1925 r., a kościół miał własną strukturę administracyjną tylko na terenach dawnej Galicji, a więc funkcjonowały: archidiecezja lwowska, diecezja przemyska i diecezja stanisławowska, które tworzyły razem prowincję kościelną lwowską. W 1934 r. wydzielono z diecezji przemyskiej Administrację Apostolską Łemkowszczyzny podległą bezpośrednio Watykanowi. Natomiast grekokatolicy na pozostałym terenie Polski, oprócz miejsc, gdzie były zorganizowane parafie, podlegali biskupom obrządku łacińskiego¹²⁷. Tak też było na terenie Wieluńskiego.

Grekokatolicy nie mieli na tym obszarze własnych świątyń czy cmentarzy. Nie było tutaj także duchownych. Wynikało to z faktu, że ta grupa wyznaniowa była niewielka. Część osób była narodowości ukraińskiej, które urodziły się na obszarze Galicji Wschodniej/Małopolski Wschodniej, a znalazły się tutaj z różnych przyczyn, często służbowych. Wśród nich sporo było nauczycieli. I tak np. w 1933 r. na terenie posterunku policji Wieluniu mieszkało siedmiu Ukraińców, którzy byli grekokatolikami, a spośród nich sześciu było nauczycielami i jeden

¹²⁶ Natomiast kościół prawosławny odrodził się już w 1620 r., gdy patriarcha jerozolimski Teofan III potajemnie wyświęcił Hioba Boreckiego na prawosławnego metropolitę kijowskiemu i podległych mu 5 biskupów na obsadzone przez unitów stolice, a Władysław IV w 1635 r. uznał ten nielegalny stan rzeczy. *Vide*: J. Umiński, *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960, s. 182–190; J. Kłoczkowski, *Średniowiecze i Rzeczpospolita*, [w:] idem, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 95–96; M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego*, t. 3: *czasy nowożytne 1517–1758*, Warszawa 1989, s. 122–126; E. Wróbel, *Podzielony Kościół XVI wiek*, [w:] *Dzieje Kościoła w Polsce*, red. A. Więcek, Warszawa 2008, s. 224–225.

¹²⁷ *Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.)*, Dz.U. RP 1925, nr 72, poz. 501; *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny*, Warszawa 1991, s. 58–59; S. Wojtkowiak, *Jak przez wieki administracyjnie dzielono...*, s. 199.

dozorczą cmentarnym¹²⁸. Część z nich była wrogo usposobiona do Polski, jak np. Janina Antonina Stasiakowa ur. we Lwowie, a będąca nauczycielką w Pątnowie¹²⁹. Nieco inną postawę reprezentowała nauczycielka Eugenia Hachysowa gospodarująca wraz z mężem (będącym także sekretarzem gminy) na 11 morgach, urodzona w Sokalu (w II RP powiat sokalski, woj. lwowskie), która: „[...] dość lojalna do Państwa i obec. Rządu, lecz ducha posiada ukraińskiego, są wypadki, że w święta ukraińskie domaga się zwolnienia od zajęć”¹³⁰. Natomiast Karol Rusaczek (zam. Wójcin, gm. Dzierżniki) urodzony w Odessie pracował jako strażnik graniczny, który: „[...] obecny rząd popiera i jest zadowolony”, a Bazyl Bójko ze wsi Wójcin (gm. Dzierżniki) urodzony we wsi Leśniki (w II RP powiat brzeżański, woj. tarnopolskie) pracował jako robotnik¹³¹.

Liczba wyznawców ze względu na charakter napływowej tej ludności dość mocno się wahała, bowiem w 1921 r. było to raptem 14 osób, w 1931 r. już 114 (w tym wyznawcy obrządku wschodniego Kościoła katolickiego, których raczej nie było), a w 1939 r. – 43 i wówczas przynależeli do następujących parafii katolickich: Wieluń 21; Jaworzno – 4; Czajków – 3; Działoszyn – 3; Giżyce – 3; Rudniki – 3; Węglewice – 3; Kraszewice – 2 i Wójcin – 1¹³².

Kościół ewangelicko-reformowany RP (Jednota Warszawska)

Wyznanie ewangelicko-reformowane, które powstało w XVI w. w Szwajcarii w wyniku działalności Ulricha Zwingliego i Jana Kalwina¹³³, było na terenie powiatu wieluńskiego reprezentowane zaledwie przez kilkanaście osób. W Polsce działały wówczas dwa kościoły: Kościół ewangelicko-reformowany RP (Jednota Warszawska) i Wileński Kościół ewangelicko-reformowany (Jednota Wileńska). Ten pierwszy obejmował m.in. teren b. Królestwa Polskiego. Na jego czele stał konsystorz z siedzibą w Warszawie składający się m.in. ze świeckiego prezesa i duchownego wiceprezesa z tytułem superintendenta, którymi byli: ks. Władysław Semadeni (1910–1930) i ks. Stefan Skierski (1930–1948)¹³⁴.

¹²⁸ APŁOS, SPW, sygn. 848, Wykaz Ukraińców zamieszkałych na terenie posterunku Policji Państwowej (dalej: PP) w Wieluniu, 9 IX 1933 r., bp.

¹²⁹ APŁOS, SPW, sygn. 848, Wykaz Ukraińców zamieszkałych na terenie posterunku PP w Mierzycach, 1933 r., bp.

¹³⁰ APŁOS, SPW, sygn. 848, Wykaz Ukraińców zamieszkałych na terenie posterunku PP w Osjakowie, 4 IX 1933 r., bp.

¹³¹ APŁOS, SPW, sygn. 848, Wykaz Ukraińców zamieszkałych na obszarze posterunku PP Bolesławiec, 31 VIII 1933 r., bp.

¹³² APŁOS, SPW, sygn. 1875, Statystyka wyznaniowa pow. wieluńskiego na dzień 1 I 1939 r., bp.

¹³³ J. Keller, *Chrześcijaństwo*, [w:] *Zarys religioznawstwa*, red. idem, Warszawa 1988, s. 300–301; M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego...*, s. 35–39, 56–61.

¹³⁴ E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, s. 85–88; K. Bem, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939*, Warszawa 2015, s. 129–130, 149–153, 213.

Jednota Warszawska składała się z 6 zborów: Warszawa, Żelów, Kuców, Łódź, Żychlin i Sielec oraz z 5 filiałów: Żyrardów, Stara Iwiczna, Lublin, Poznań i Bydgoszcz¹³⁵. Ewangelicy reformowani z powiatu wieluńskiego najprawdopodobniej należeli do zboru w Żelowie, który obok warszawskiego najdynamiczniej wówczas działał. Pastorami żelowskimi byli: Bogumił Radechowski [Bohumil Radechovský] (1909–1919), administrator Stefan Skierski (1919–1920), Wilhelm Fibich (1921–1930), Ludwik Zaunar (1930), Aleksander Piasecki (1931–1934), administrator Jerzy Waclaw Jelen (1934–1935), Wilhelm Fibich (1935–1938), L. Zaunar (1938) i administrator Roman Mazierski (1939)¹³⁶.

Pozostałe wyznania

W mozaice religijnej Wieluńskiego pojawili się także Badacze Pisma Świętego, choć były to nieliczne osoby, gdyż jeszcze w 1928 r. starosta informował, iż:

[...] w pow. wieluńskim nie istnieją żadne sekty religijne, jest tylko około 11 osób podających się za bezwyznaniowych, względnie badaczy pisma św., lecz takowi nie stanowią żadnej organizacji i nabożeństw nie odprawiają¹³⁷.

Pod koniec 1935 r. były tutaj dwie grupy: jedna w Przedmościu licząca 9 osób, na której czele stał 27-letni Konstancy Sobierka, i druga w Trębaczewie (gm. Działoszyn) licząca 10 osób na czele z Szymonem Antoniakiem. Zarówno pierwsza, jak i druga, jak określono: „[...] podlega Centrali w Łodzi”¹³⁸. W tej drugiej według

¹³⁵ Była także nieudana próba utworzenia filiału w Krakowie. Pomijam tutaj kwestie zborów ukraińskich, które przyłączyły się w 1932 r. *Vide*: W. Witkowski, *Organizacja kościoła ewangelicko-reformowanego w b. zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji”, 15 X 1936, nr 20, s. 624–633; W. Gastpary, *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych. Część I: 1914–1939*, Warszawa 1978, s. 265; A. Tokarczyk, *Ewangelicy Polscy*, Warszawa 1988, s. 110; E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce...*, s. 85–88; S. Wojtkowiak, *Jak przez wieki administracyjnie dzielono...*, s. 209.

¹³⁶ Wykaz za: M. Jelinek, *Duchowni – księża pastory parafii ewangelicko-augsburskiej w Żelowie*, <http://www.zelandia.pl/media/duchowni.pdf> (dostęp: 25.09.2022). Nieco różniące się wykazy: S. Papuga, A. Gramsz, *Żelów: wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003, s. 113, 124–125, 138–140; K. Bem, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych...*, s. 206.

¹³⁷ APŁ, UWŁ, sygn. 75, Pismo M. Jarmickiego do UWŁ, 10 X 1928 r., k. 257. Starosta na dzień 30 X 1926 r. i 30 III 1927 r. donosił, że gmin sekciarskich nie było. *Vide*: APŁ, UWŁ, sygn. 75, Pismo SWi do WA UWŁ, 30 X 1926 r., k. 80; APŁ, UWŁ, sygn. 75, Pismo SWi do WA UWŁ, 30 III 1927 r., k. 120.

¹³⁸ APŁOS, SPW, sygn. 841, Zestawienie SWi, 13 XII 1935 r., bp. W sprawozdaniach policyjnych wymienia się jeszcze dwóch z Olewina, których pomija starosta. *Vide*: APŁOS, SPW, sygn. 841, Pismo z posterunku PP w Mierzycach do SWi z listopada 1935 r., bp. Grupa w Przedmościu była już w 1933 r. *Vide*: APŁOS, Powiatowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 607, Sprawozdanie miesięczne polityczne posterunku PP w Praszce za 28 V–28 VI 1933 r., k. 129. 6 kwietnia 1931 r. w Łodzi odbył się zjazd delegatów zborów z Polski i Wolnego Miasta Gdańska, gdzie wobec

policyjnego wywiadu: „Członkowie sekty w ubiegłym roku (tj. 1934 – przyp. M.M.) zbierali się do odczytywania biblii i książek w domu Antkowiaka. W r. b. nie zbierają się”¹³⁹.

Badacze prowadzili działania, aby pozyskać nowych zwolenników. Takiemu celowi służył np. odczyt w dniu 19 grudnia 1932 r., zapewne w Wieluniu, dla około 40 osób, który wygłosił Stefan Roczek z Łodzi. W nim podkreślał m.in. „podłość i materializm katolików” i „Pozatem omówiono jedynie spr. religijne”¹⁴⁰. Z kolei negatywnie zakończyły się działania: „[...] w Praszce – próby sekty w kierunku zwiększenia liczby członków spełzły na niczem. W Szyszkwowie ludność chciała pobić jednego z sekciarzy za propagowanie haseł sekciarskich”¹⁴¹. Na ten teren napływały wydawane przez centralę czasopisma¹⁴².

Wśród Badaczy Pisma Świętego, po śmierci twórcy całego ruchu, czyli Charlesa Taze Russella, dochodziło do wielu podziałów, które także były w Polsce¹⁴³. I tutaj także:

Istniejąca dotychczas sekta Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego Centrala w Łodzi uległa całkowitemu zlikwidowaniu przez ustąpienie słuchaczy, którzy to zakładają i uznają inną sekte, tj. Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego II Epifania z Centralą w Warszawie [...] Dotychczas do sekty tej należą: Frysiak Jan, Nagły Wojciech, Napieraj Jan i Musiał Andrzej¹⁴⁴.

notariusza przyjęto statut, określając się jako: Zjednoczenie Badaczy Pisma Świętego. *Vide*: S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne...*, s. 662.

¹³⁹ APŁOS, SPW, sygn. 841, Opinia komendanta posterunku PP w Działoszynie, 21 XI 1935 r., bp.

¹⁴⁰ APŁOS, SPW, sygn. 712, Sprawozdanie sytuacyjne nr 12 SWi ruchu wywrotowego, zawodowego i bezpieczeństwa za grudzień 1932 r., k. 149.

¹⁴¹ APŁ, UWŁ, sygn. 25071, Sprawozdanie miesięczne WŁ z ruchu zawodowego, społecznego i narodowościowego za 1–31 I 1935 r., k. 31.

¹⁴² APŁOS, SPW, sygn. 284, Sprawozdanie tygodniowe nr 35 SWi z września 1928 r., k. 144.

¹⁴³ Funkcjonowały cztery główne grupy: Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego oznaczana w dokumentacji urzędowej jako „grupa I” z centralą w Łodzi; Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego „Epifania” (Świecki Ruch „Epifania” tzw. grupa II z centralą w Warszawie; Zjednoczenie Badaczy Pisma Świętego (Wolni Badacze Pisma Świętego) tzw. grupa III z centralą w Krakowie i Polskie Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego z centralą w Łodzi (tzw. grupa IV). *Vide*: K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Łódzkie chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe...*, s. 106–107.

¹⁴⁴ APŁOS, SPW, sygn. 841, Pismo z posterunku PP w Wieluniu do SPW, 2 XII 1935 r., bp. Wyjaśnić należy, iż: „Po zerwaniu ze Strażnicą Cz. Kasprzykowski, delegat Rutheford’a na Polskę nawiązał kontakt z Pawłem S. L. Johnsonem [...] i od tej pory obok badaczy, zgrupowanych przy centrali polskiej w Łodzi, filii brooklyńskiej, zarysowuje się nowy odłam badaczy, na czele którego stanął Cz. Kasprzykowski z polską centralą w Warszawie. Organizacja Cz. Kasprzykowskiego początkowo nosiła tytuł Stowarzyszenie Badaczy Pisma św. Grupa II, ale w celu definitywnego odróżnienia się od badaczy, złączonych z Brooklynem, w 1931 r. przyjęli nazwę Święci ruch misyjny Epifanii”. *Vide*: S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne...*, s. 664–665.

Kolejnym wyznaniem reprezentowanym przez pojedyncze osoby było wyznanie ewangelicko-unijne, powstałe na mocy decyzji króla Prus Fryderyka Wilhelma III, który 27 września 1817 r. wydał rozkaz gabinetowy nakazujący połączenie Kościoła ewangelicko-augsburskiego i ewangelicko-reformowanego i rozpoczął: „[...] proces budowy nowego Kościoła ewangelicko-chrześcijańskiego, zwanego Ewangelickim Kościołem Unijnym lub Zjednoczonym Kościołem Ewangelickim [...]”¹⁴⁵. W II RP działały w Polsce dwa kościoły ewangelicko-unijne. Wpierw powstał Kościół ewangelicko-unijny z konsystorzem w Poznaniu¹⁴⁶, a potem Kościół ewangelicko-unijny na polskim Górnym Śląsku¹⁴⁷.

Ta grupa wyznaniowa liczyła zaledwie kilku wyznawców i były to osoby napływowe. Wiadomo, że w 1931 r. liczyła tylko sześć osób, toteż nie było tu żadnego zboru. Nie można także stwierdzić, do którego z tych dwóch kościołów należały. Najbliżej Wieluńskiego położone były zbory Podzamcze, Opatów i Grabów należące do superintendentury Ostrzeszów Kościoła ewangelicko-unijnego z konsystorzem w Poznaniu oraz leżące (dużo dalej) w powiecie lublinieckim zbory Lubliniec i Piaski Kościoła ewangelicko-unijnego na polskim Górnym Śląsku¹⁴⁸.

Na terenie Wieluńskiego mieszkali także nieliczni przedstawiciele innych wyznań. W latach dwudziestych pojawili się mariawici. Wyznanie to narodziło się w początkach XX w., początkowo jako sekta w kościele rzymskokatolickim w związku z objawieniami i działalnością siostry Marii Franciszki Kozłowskiej (imię świeckie Feliksa) – była to jedna czteroosobowa rodzina mieszkająca w Wierzchlesie (gm. Starzenice)¹⁴⁹.

Wiadomo także, że w połowie lat trzydziestych w Milejowie w gm. Skrzynno mieszkało trzech baptystów związanych ze zbozem zduńskowolskim, gdyż: „Od czasu do czasu przyjeżdża ze Zduńskiej Woli Edward Kupsch jako kaznodzieja i w domu Fichnera odprawia modlitwy”¹⁵⁰. Zbór ten usamodzielniał się w 1885 r.¹⁵¹,

¹⁴⁵ Inne nazwy: Ewangelicki Kościół Krajowy, Pruski Kościół Krajowy, a od 1924 r. oficjalna nazwa: Ewangelicki Kościół Staropruskiej Unii. *Vide*: W. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta*, Toruń 2006, s. 19.

¹⁴⁶ W dniu 11 V 1920 r. Naczelna Rada Kościelna w Berlinie wydała zarządzenie podporządkowujące należące dotychczas parafie pod konsystorz w Gdańsku do Poznania, a 3 VII 1920 r. Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej wydało zarządzenie likwidujące łączność organizacyjną Kościoła ewangelicko-unijnego z Berlinem. *Vide*: E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce...*, s. 80–81.

¹⁴⁷ Powstanie kościoła datują się na 6 VI 1923 r., gdy został uchwalony statut. E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce...*, s. 84.

¹⁴⁸ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne...*, s. 328.

¹⁴⁹ K. Moskal, *Kozłowska Feliksa*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 9: *Kinszasa – Krzymuska*, Lublin 2002, s. 1112–1113. Byli to: Władysław Iwanek vel Rywniak, Franciszka Iwanek vel Rywniak, Michalina Iwanek vel Rywniak i Zygmunt Iwanek vel Rywniak. W 1929 r. mieszkali już w Łodzi. *Vide*: APŁOS, SPW, sygn. 171, Spis osób wyznania mariawickiego i prawosławnego gm. Starzenice, 2 I 1929 r., k. 35.

¹⁵⁰ APŁOS, SPW, sygn. 841, Pismo z posterunku PP w Czarnożyłach do SPW, 23 XI 1935 r., bp.

¹⁵¹ K. Bednarczyk, *Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1997, s. 85.

natomiast w okresie międzywojennym zbory niemieckie współpracowały, zachowując autonomię w sprawach duchownych i materialnych w ramach zjednoczeń, a ten należał do Zjednoczenia byłej Kongresówki. Zbór wszedł także w skład utworzonej na zjeździe w Łodzi w dniach 1–3 listopada 1928 r. Unii Zborów Baptystów Języka Niemieckiego w Polsce¹⁵².

Zmiany wyznań

Omawiając mozaikę religijną, nie sposób ominąć zmian wyznania przez mieszkańców. Takich przypadków było raczej niewiele – zapewne w całym międzywojniu około stu lub nieco więcej. Wiązało się to ze zmianą zapisów w księgach stanu cywilnego i zmianą w dowodzie osobistym, bowiem tam znajdowały się informacje dotyczące wyznania. Stąd też w takim przypadku oprócz samego zainteresowanego w ścieżce administracyjnej byli zaangażowani: urząd gminy, starostwo, a także duchowny będący reprezentantem wyznania przyjmującego nowego wyznawcę, jak i ten, z którego się wypisywał¹⁵³. Wśród zmieniających wiarę był m.in. Szczepan Antoniak ze wsi Kabały gm. Działoszyn, który przeszedł z wyznania rzymskokatolickiego do Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego – zbór w Łodzi przy ul. Rzgowskiej 24¹⁵⁴. Podobną ścieżką poszedł Jan Sapieraj z Wielunia, który z rzymskiego katolicyzmu przeszedł do Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego w zborze częstochowskim¹⁵⁵. Jeszcze inną drogę wybrał w 1928 r. Chaim Warsztacki z Praszki, który: „[...] złożył formalne oświadczenie o wystąpieniu swym z dotychczas wyznawanego wyznania mojżeszowego, bez wstąpienia do innego wyznania”¹⁵⁶.

Zakończenie

Rolniczy powiat wieluński w okresie międzywojennym był obszarem o mniejszym zróżnicowaniu religijnym niż Polska i województwo łódzkie. Zdecydowanie dominowało wyznanie rzymskokatolickie – zarówno pod względem liczby wierzących,

¹⁵² H.R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce w latach 1918–1958*, Warszawa 2008, s. 205–208, 472. Aczkolwiek: „Unja stałej siedziby nie posiada. Zaznaczyć należy, że ani konferencje ani komitety nie są zwierzchnią władzą nad zborami, lecz jedynie organizacją, jednoczącą cały ruch”. *Vide*: S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne...*, s. 525, 528, 530.

¹⁵³ APŁOS, SPW, sygn. 1862, Materiały różne, *passim*. W nieco mniej ludnym powiecie łódzkim ziemskim (w 1938 r. – 180 730 mieszkańców) w latach 1926–1939 były 83 przypadki. *Vide*: P. Pakuła, *Spółczesność powiatu łódzkiego w Polsce odrodzonej*, k. 125, 127 [rozprawa doktorska napisana w Katedrze Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. nadzw. dr hab. Marii Nartowicz-Kot, zbiory Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego].

¹⁵⁴ APŁOS, SPW, sygn. 1862, Podanie S. Antoniaka do SPW, 15 III 1933 r., k. 16.

¹⁵⁵ APŁOS, SPW, sygn. 1862, Zaświadczenie, 25 XII 1932 r. (przeszedł w dniu 28 III 1932 r.), k. 25.

¹⁵⁶ APŁOS, SPW, sygn. 496, Poświadczenie SWi, 13 IX 1938 r., bp.

liczby duchownych, struktur organizacyjnych i bazy materialnej. Drugie miejsce zajmował judaizm, gdzie większość wiernych skupiona była wokół ośmiu gmin. Podium zamykali ewangelicy augsburscy rozsiani po całym powiecie z parafią w Wieluniu. Pozostałe wyznania były nieliczne, a wśród nich jedynie prawosławni posiadali własną parafię i cerkiew, które uległy likwidacji.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, sygn. 376, 1221.

Związek Powiatów Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, sygn. 499.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta miasta Łodzi, sygn. 23 670.

Urząd Wojewódzki Łódzki, sygn. 75, 282, 25071, 2512, 2532, 2645.

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu

Notariusz Ludwik Kleindinst w Wieluniu, sygn. 41.

Powiatowa Komenda Policji Państwowej w Wieluniu, sygn. 607.

Powiatowy Komitet Pomocy Dzieciom i Młodzieży w Wieluniu, sygn. 2.

Starostwo Powiatowe Wieluńskie, sygn. 123, 167, 171, 223, 231, 256, 284, 335, 336, 337, 338, 496, 712, 841, 848, 861, 1843, 1844, 1856, 1860, 1862, 1864, 1870, 1875, 2747.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

„Dziennik Praw” 1849.

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1862.

„Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1918, 1919.

„Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1921, 1925, 1927, 1936.

ŹRÓDŁA STATYSTYCZNE

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska, Warszawa 1938.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź, Warszawa 1937.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie bez miasta Łodzi, Warszawa 1938.

Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny, Warszawa 1991.

Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie, Warszawa 1928.

Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913, Warszawa 1914.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 2: województwo łódzkie, Warszawa 1925.

MAPY

Mapa gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Podział administracyjny według stanu z dnia 1. IV 1938 roku. Województwa centralne i wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej. Podział na gminy według stanu z dnia 1. IV 1933 roku.

KALENDARZE

Kalendarz Skarbowy na rok 1928.

PRASA

„Echo Sieradzkie i Zduńskowolskie” 1933, 1934.

„Nowy Kurjer” 1932.

„Przegląd Ewangelicki” 1937.

„Przegląd Oświatowy” 1935.

„Rocznik Ewangelicki” 1925.

„Tygodnik Wieluński” 1921.

WSPOMNIENIA

Pawelec A., *Wspomnienia z lat młodości i II wojny światowej (1934–1945)*, Lututów–Gdynia–Pruszcz Gdański–Wieluń 2006.

OPRACOWANIA

Adamczyk M., Pastuszka S., *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985.

Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004.

Badziak K., Chylak K., Łapa M., *Łódzkie chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w latach 1914–1939*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010.

Banaszak M., *Historia Kościoła Katolickiego: t. 3: czasy nowożytne 1517–1758*, Warszawa 1989.

- Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995.
- Bednarczyk K., *Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1997.
- Bem K., *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939*, Warszawa 2015.
- Bendowska M., *Mykwa*, [w:] *Polski słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Bijak B., *Cmentarze ewangelickie w krajobrazie kulturowym wsi województwa łódzkiego*, „Zeszyty Wiejskie” 2008, t. 13.
- Bronsztejn S., *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Chlebowski B., *Praszka*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.
- Chlebowski B., *Wieruszów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 13, red. B. Chlebowski, Warszawa 1893.
- Chyliński H., *O wyznaniach i kierunkach w chrześcijaństwie*, Warszawa 1961.
- Döpp H.-M., *Szchita*, [w:] *Nowy leksykon judaistyczny*, red. J.H. Schoeps, Warszawa 2007.
- Gastpary W., *Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych. Część I: 1914–1939*, Warszawa 1978.
- Glass J., *Stan prawny Kościołów Ewangelickich w b. Królestwie Polskiem i na kresach wschodnich*, „Rocznik Ewangelicki” 1925.
- Grabarczyk T., Nowak T., *Ludność miasta*, [w:] *Wieluń. Dzieje miasta do 1792 roku*, t. 1, red. A. Szymczak, Łódź–Wieluń 2011.
- Grelewski S., *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937.
- Handelsman M., *Odkąd Polska jest państwem niepodległym*, „Niepodległość” listopad 1931–kwiecień 1932, t. 5, z. 2 (10).
- Jagielski J., *Cmentarz żydowski. Słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 1, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Keller J., *Chrześcijaństwo*, [w:] *Zarys religioznawstwa*, red. J. Keller, Warszawa 1988.
- Keller J., *Prawosławie*, Warszawa 1982.
- Kęsik K., *Gmina żydowska w Praszce w II Rzeczypospolitej. Przyczynek do dziejów*, „Rocznik Wieluński” 2020, t. 20.
- Kłoczkowski J., *Średniowiecze i Rzeczpospolita*, [w:] J. Kłoczkowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986.
- Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden der Kalischer Diözese*, Posen 1937.
- Kneifel E., *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555–1939. Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, b. m. w. [1971].
- Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1988.
- Książek J., *50-lecie odrodzonego Muzeum Ziemi Wieluńskiej*, „Rocznik Wieluński” 2014, t. 14.
- Książek J., *Powiat wieluński w latach 1918–1939*, „Rocznik Wieluński” 2001, t. 1.
- Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, [w:] *Monografia gminy Osjaków*, red. J. Książek, Wieluń 2012.

- Książek J., *W Polsce Odrodzonej (1918–1939)*, [w:] *Monografia gminy Ostrówek*, red. T. Olejnik, Wieluń 2006.
- Książek J., *Życie społeczno-polityczne i gospodarcze Lututowa w latach 1914–1939*, [w:] *Sześć wieków Lututowa. Studia i materiały*, red. T. Olejnik, Wieluń 2007.
- Kwiatkowska W., *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po niej akta*, Toruń 2006.
- Leszczyński P.A., *Centralna administracja wyznaniowa II RP: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*, Warszawa 2006.
- Łossowski P., *Stabilizacja pozycji międzynarodowej Polski (czerwiec 1921 – marzec 1923)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 4, 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995.
- Mańko S., *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa 2010.
- Markiewicz S., *Protestantyzm*, Warszawa 1982.
- Matelski D., *Niemcy w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, t. 1, Toruń 2018.
- Michalski M., *Emigracja sezonowa do Niemiec z powiatu wieluńskiego w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2020, t. 7. <https://doi.org/10.4467/2391-890XPAH.20.003.14637>
- Michalski M., *Kiedy Polska odzyskała niepodległość?*, „Ziemia Łódzka” 2018, nr 12 (201).
- Michalski M., *Powiat wieluński w II Rzeczypospolitej (1918–1939) – podziały administracyjne, obszar i granice*, „Rocznik Wieluński” 2021, t. 21.
- Mikołajczyk M., *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej w Sobiesękach do 1939 r.*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2018, nr 15.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Moskal K., *Kozłowska Feliksa*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 9: *Kinszasa – Krzymuska*, Lubin 2002.
- Olejnik T., *Cerkiew*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Olejnik T., *Cmentarze wieluńskie*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Olejnik T., *Cukrownia „Wieluń”*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Olejnik T., *Ewangelicy w Wieluniu*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Olejnik T., *Muzeum Ziemi Wieluńskiej w Wieluniu. Dzieje, zbiory, działalność (1964–1984)*, Warszawa–Łódź 1987.
- Olejnik T., *Parafia Ewangelicko-Augsburska*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Olejnik T., *Wieluń. Dzieje miasta 1793–1945*, Łódź–Wieluń 2008.
- Olejnik T., *Żydowska Gmina Wyznaniowa*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Olejnik T., *Żydzi w Wieluniu*, [w:] *Leksykon miasta Wielunia*, Wieluń 2007.
- Opiola M., Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. (Węzłowe zagadnienia)*, Warszawa 1967.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2014.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo i Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.

- Papierzyńska-Turek M., *Prawosławie*, [w:] *Leksykon religioznawczy*, Warszawa 1988.
- Papuga S., Gramsz A., *Zelów: wspólnota nacji, wyznań, kultur*, Łódź 2003.
- Piekarski A., *Wolność sumienia i wyznania w Polsce*, Warszawa 1979.
- Przepierski M., *Nieznośny ciężar braterstwa. Konflikty polsko-czeskie w XX wieku*, Kraków 2016.
- Redakcja, *Cmentarz*, [w:] *Nowy leksykon judaistyczny*, red. J.H. Schoeps, Warszawa 2007.
- Redakcja, *Mykwa*, [w:] *Nowy leksykon judaistyczny*, red. J.H. Schoeps, Warszawa 2007.
- Renz R., *Z życia religijnego Żydów w miasteczkach międzywojennej Polski*, [w:] *Religia a społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. T. Stegner, Warszawa 2013.
- Rykała A., *Mniejszości religijne w Polsce: geneza, struktury przestrzenne, tło etniczne*, Łódź 2011. <https://doi.org/10.18778/7525-577-5>
- Sokoł K., Sosna A., *Cerkwie w centralnej Polsce 1815–1915*, Białystok 2011.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła Prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*, Warszawa–Bielski Podlaski 2017.
- Staszewski M.T., *Mniejszości wyznaniowe w PRL*, [w:] *Polityka wyznaniowa: tło – warunki – realizacja*, red. W. Mysłek, M.T. Staszewski, Warszawa 1975.
- Stebelski A., *Przeszłość administracyjna ziem województwa łódzkiego*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego” 1928, t. 1.
- Szczerbik Z., „Praszkowskie Judaica”, Praszka 2001.
- Tokarczyk A., *Ewangelicy Polscy*, Warszawa 1988.
- Tokarczyk A., *Protestantyzm*, Warszawa 1980.
- Tokarczyk A., *Religie współczesnego świata*, Warszawa 1978.
- Tokarczyk A., *Trzydzieści wyznań*, Warszawa 1987.
- Tomaszewski H.R., *Baptyści w Polsce w latach 1918–1958*, Warszawa 2008.
- Tomaszewski J., *Rolnictwo żydowskie w Polsce 1918–1939*, [w:] J. Tomaszewski, *Żydzi w Drugiej Rzeczypospolitej*, wybór i oprac. A. Markowski, Sz. Rudnicki, Warszawa 2016.
- Umiński J., *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960.
- Ustyniak A., „Cukrownia Wieluń” 1912–2002, „Rocznik Wieluński” 2004, t. 4.
- Wachowska B., *Od 11 listopada do 11 listopada czyli spory o symboliczne święto Niepodległości Polski*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1995, z. 54.
- Widera M., *Dzieje Kościoła katolickiego w powiecie wieluńskim (1918–1939)*, Opole 2021.
- Wiernicka V., *Pamięć która łączy*, „Ziemia Łódzka” 2016, nr 12 (179).
- Wiernicka V., *Prawosławna diecezja łódzko-poznańska*, Łódź 2022.
- Wiernicka V., *Prawosławni w Łodzi*, Łódź 2015.
- Wilczyński W., *Informator wieluński*, Wieluń 1935.
- Winkler W., *Działoszyn*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1881.
- Witkowski W., *Organizacja kościoła ewangelicko-reformowanego w b. zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji” 15 X 1936, nr 20.
- Włodarczyk Z., *40. Rocznica śmierci ks. Henryka Wendta*, „Rocznik Wieluński” 2009, t. 9.
- Włodarczyk Z., *Haefke Robert Ludwik*, [w:] *Wieluński słownik biograficzny*, t. 1–2, red. Z. Szczerbik, Z. Włodarczyk, Wieluń 2014.

- Włodarczyk Z., *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Wieluniu – dwa wieki w służbie Panu. Między wiarą a tożsamością*, [w:] *Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020.
- Włodarczyk Z., *Powstanie parafii ewangelicko-augsburskiej w Wieluniu 1818–1824*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2008, t. 9.
- Włodarczyk Z., *Wendt Henryk*, [w:] *Wieluński słownik biograficzny*, t. 1–2, red. Z. Szczerbik, Z. Włodarczyk, Wieluń 2014.
- Włodarczyk Z., *Wieluńskie w dobie Prus Południowych 1793–1806*, Wieluń 2005.
- Woźniak K.P., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013. <https://doi.org/10.18778/7525-960-5>
- Wróbel E., *Podzielony Kościół XVI wiek*, [w:] *Dzieje Kościoła w Polsce*, red. A. Więcek, Warszawa 2008.
- Wysoczański W., *System zwierzchnictwa państwowego nad związkami wyznaniowymi w Polsce lat 1918–1939*, „Rocznik Teologiczny” 1969, R. XI, nr 2.
- Zubowski P., *Cerkiew Przenajświętszej Bogarodzicy Maryi w Wieluniu. Losy świątyni na tle losów innych cerkwi prawosławnych w okolicach Wielunia w okresie międzywojennym (1918–1939)*, „Rocznik Wieluński” 2014, t. 14.
- Żebrowski R., *Rabinat*, [w:] *Polski słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Żebrowski R., *Synagoga*, [w:] *Polski słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Żebrowski R., *Szojchet*, [w:] *Polski słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Żebrowski R., *Ubój rytualny*, [w:] *Polski słownik judaistyczny: dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.

PRACE NIEPUBLIKOWANE

- Michalski M., *Powiat wieluński w okresie międzywojennym (1918–1939)* [rozprawa doktorska napisana w Katedrze Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dra hab. Kazimierza Badziaka, zbiory Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego].
- Pakuła P., *Spółczesność powiatu łódzkiego w Polsce odrodzonej*, k. 125, 127 [rozprawa doktorska napisana w Katedrze Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. nadzw. dr hab. Marii Nartonowicz-Kot, zbiory Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego].

NETOGRAFIA

- <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-jozefowie/> (dostęp: 25.09.2022).
- <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-krzeczowie/> (dostęp: 25.09.2022).
- <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-ostrowku/> (dostęp: 25.09.2022).
- <https://osadnicy.info/miejsca/cmentarze/cmentarz-ewangelicko-augsburski-w-swobodzie/> (dostęp: 25.09.2022).
- Jelinek M., *Duchowni – księża pastorzy parafii ewangelicko-augsburskiej w Zelowie*, <http://www.zelania.pl/media/duchowni.pdf> (dostęp: 25.09.2022).

NOTKA O AUTORZE

Dr Michał Michalski – historyk; ukończył studia magisterskie w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego w 2011 r.; doktorat: *Powiat wieluński w okresie międzywojennym (1918–1939)* pod kierunkiem prof. dra hab. Kazimierza Badziaka (2017); członek Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego i Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego, autor ponad 40 publikacji historycznych.

Zainteresowania naukowe: historia polityczna II RP, gospodarka II RP, rolnictwo II RP, dzieje regionu łódzkiego w nowożytności i współczesności, powiat wieluński, historia Kościoła rzymskokatolickiego, papieżstwo, kolej w Polsce, demografia historyczna, spisy powszechne ludności.

e-mail: michalmichalski1982@wp.pl